ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 19 (17348)

2007 чылдың ФЕВРАЛЬ 15, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 17.00. Садар өртээ 4 рубль.

Тыва Республиканың кызыгаар зоназынга кызыгаар чурумунуң дүрүмнериниң сагылгазының айтырыгларының талазы-биле төгерик столга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың ЧУГААЗЫ

Төгерик столдуң хүндүлүг киржикчилери! Бөгүнгү ужуражылгада Россияның Айыыл чок чоруунуң федералдыг албанының Сибирь федералдыг округ талазы-биле Кызыгаар эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы Александр Леонидович Куликов олуржуп турар. Аңаа байырдан чедирээлиңер.

Бистиң ужуражылгавыстың темазы «Кызыгаар чоогунуң девискээринге кижиниң, ниитилелдиң болгаш күрүнеиң айыыл чок чоруун хандырарынга кызыгаар зоназының болгаш кызыгаар чурумунуң ужур-дузазы». Кончуг чугула айтырыг.

Бирээде, Тыва Республика Россия Федерациязының кызыгаар чоогунуң субъектизи болур. Россия биле Моолдуң аразында Күрүне кызыгаарының муң үш чүс ажыг километр Тыва участогу чурттуң кызыгаар чоогу девискээрлериниң 46 участогунуң эң узун участоктарының бирээзи болуп турар. Ол Тыванның болгаш Моолдуң чоннарының аразында найыралдың кызыгаары болуп келген болгаш болуп арткан-даа.

Күрүне кызыгаарының чурумун быжыглаарынга, Россия биле Моолдуң аразында эп-найыралдыг кожа-хелбээ харылзааларны шуудадырынга, экономиктиг, культурлуг база гуманитарлыг харылзааларның темпилерин дүргедедиринге бөгүн бисте бүгү эрге-хоойлу баазазы бар. Чурттуң Конституциязы бар, Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының дугайында хоойлузу бар, Россияның болгаш Моолдуң чоннарынга боттарының харылзаалар шуудадыр арганы хандырып турар протоколдар, керээлер болгаш дугуржулгалар бар.

90 чылдарда Күрүне кызыгаарының шугумунуң кызыгаарлаашкынын дооскан. Ийи таланың кайызындан-даа Хандагайты, Шараа-

Суур болгаш Цаган-Тологой автомобиль эрттирилге черлерин тудуп база ажылдадып киирген. Тыва Республиканың Чазааның болгаш Моолдуң кожа-хелбээ аймактарының – Баян-Ульгий, Убса-Нур, Завхан база Хубсугул аймактарының аразында кады ажылдажылганың дугайында дугуржулгалыг бис.

90 чылдарда чаа рынок харылзааларынче шилчип турда, мал оору, бараннарны чажырып эрттирери болгаш өске-даа корум-чурум үрээшкиннери-биле холбашкан бергедээшкиннер тургустунуп келген турган. Сөөлгү чылдарда байдал турумчаан, ынчалзажок корум-чурум хажыдыышкыннарын долузу-биле чок болдурарынга чедир ам-даа ырак.

Чурттуң болгаш Тыванның Чазактары республиканың кызыгаар чоогунда девискээрлериниң чурттакчыларының күзээшкиннеринге удур базымны кылып турар. Оларның дилээ-биле Хандагайты – Мугур-Аксы – Кызыл-Хая, моол девискээрни оюп эрткен Хандагайты – Торгалыг оруктарын туткан, ындыг чүүл республиканың чурттакчыларының аргыжылгазынга кончуг таарымчалыг болуп турар. «О-Шынаа» деп чаа кызыгаар заставазын ажыглалга киирген, «Ак-Чыраа» болгаш «Качык» заставаларының тудуун планнарже киирген. Херектиң алыс утказын алыр чүве болза, «Хандагайты» автомобиль эрттирилге черинге делегей эрге-байдалын тыпсырының дугайында айтырыг шиитпирлеттинген, ол республиканың болгаш Сибирь регионнарының хамаатыларынга чүгле Моолбиле эвес, а Кыдат болгаш өскедаа чурттар-биле ажыл-херекчи харылзаалыг болур арганы бээр.

Кызыгаар чоогунуң девискээрлериниң чурттакчыларының дилээ-биле тус черниң аныяктарын база керээ-биле ажылдап турар офицерлерни мында, кызыгаарның Тыва участогунда, албан-хүлээлгезин эрттирип турар кызыгаар шериглеринче кыйгыртыр практиканы эгелей берген бис.

Моон кандыг түннел үндүрүп болурул: чурттуң болгаш Тыванның Чазактары кызыгаар чоогу районнарның чурттакчы чонунуң өй-тап амыдыралынга база кожавыста Моол-биле ажыл-херекчи кады ажылдажылгага эргежок чугула байдалдарны тургускан.

Ийиде, бөгүн маңаа кызыгаар зоназының дугайында чугаалажыр. Кызыгаар зоназын «Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының дугайында» Федералдыг Хоойлуга дүүштүр Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының Директорунуң 2006 чылдың июль 16-да №248 дужаалы-биле киирген, ооң соонда 2006 чылдың сентябрь 28-те №452 дужаалы-биле кызыгаар чурумунуң Дүрүмнерин бадылаан. Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүн езугаар Россия Федерациязының субъектилеринге кызыгаар чурумунуң сагылгазы, чурттакчы чоннуң амыдыраарынга өй-тап байдалдарны тургузары, кызыгаар чоогунуң девискээрлеринде чурттакчы бүрүзүнүң, хууда кижилерниң болгаш юридиктиг талаларның айыыл чок чоруунуң хандырылгазы дээш харыысалганы онааган. Ажыыбиле чугаалааргa, чурттуң, ооң чурттакчыларының айыыл чок чоруун хандырары хамааты бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези болур.

Үште, бөгүн бис республиканың девискээринде кызыгаар зоназынга кызыгаар чурумунуң Дүрүмнериниң ужурун болгаш утказын тайылбырлаарының талазы-биле ажылды эгелеп тур бис.

Ажылчын ужуражылганың үезинде бис күүсекчи, хоойлужудулга эрге-чагырга база тус чер бот-башкарылга органнарының республиканың күш структуралары-биле хууда кижилерниң болгаш юридиктиг талаларның ол дүрүмнерниң сагылгазын хандырарының талазы-биле хөделиишкиннерниң планын дугуржуп алыксап турар бис.

Бөгүн бис кызыгаар чурумунуң Дүрүмнериниң хажыдыышкыннарын болдурбазының, оларны киргени-биле холбаштыр болуп болгу дег багай илерээшкиннерни кезе шаварының талазы-биле чурттакчы чоннуң ортузунга профилактиктиг база тайылбыр ажылын сайзыраңгайжыдарының хемчеглерин төлевилээр ужурлуг бис.

Хөйнүң эрге-чагыргазының органнары кызыгаар чоогу районнарның чурттакчыларынга, хууда кижилерге болгаш юридиктиг талаларга оларның амыдыралчорудулгазынга өй-тап байдалдарны тургузар хүлээлгелиглер.

Бергелер тургустунуп келип болурун чажырбайн турар бис, ынчалза-даа олар хоойлунуң иштинге болгаш үндезининге ажып эртинер. Кол-ла чүүл – аңаа республиканың чурттакчы чонунуң калбак киржилгезин хандырары.

В.Савиныхтың тырттырган чуруу.

Тиилекчи каратист кыс

Долаана Дамба (*чурукта*) Кызылдың №15 лицей-школазының сески клазының өөреникчизи. Ол Тыва Республиканың Каратэ федерациязының чоокта чаа школачылар аразынга организастап эрттиргени каратэниң шинкиокушинкай хевиринге шилилге маргылдаага 55 кг чедир деңзилиг элээди уруглар аразынга бирги черни ээлээш, бо чылдың март 10-да Саяногорск хоорайга эртер Сибирь федералдыг округтуң каратэге чемпионадынга республиканың адын камгалап киржир эргени чаалап алган.

Сибирь чемпионадынга шаңналдыг черлер алган оолдар болгаш уруглар каратэге Россия чемпионадынга киржир эргени чаалап алыр. Ынчангаш Долаана ол харыысалгалыг маргылдаага чедиишкинниг киржир дээш, бо хүннерде өске-даа тиилекчи эштери-биле бир дөмей кызымак белеткенип эгелээн.

Юрий КӨК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Удуртукчунуң багай ажылындан бюджет когараан

Федералдыг үндүрүг албанының 2007 чылдың февраль 5-те дужаалын езугаар РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызының ТР-де Эргелелиниң удуртукчузу Валерий Шагдыр-оолович Оюн ажылындан үнген. Ооң-биле холбаштыр В.Ш.Оюннуң канчаар ажылдап турганын номчукчуларга сагындырары артык эвес деп санадывыс.

Хоойлужудулга палатазынга эрткен чылдарда үндүрүг талазыбиле маргылдаалыг айтырыглар бюджет көрүп турар үеде бо-ла көдүрлүп кээп турган. Ооң бир чылдагааны — үндүрүг албаны дараазында чылдың санаашкыннарын республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң прогноз көргүзүглери-биле эвес, а үндүрүглерниң херек кырында кирип турган байдалын езугаар киирип турган. Ынчангаш республиканың Саң-хөө яамызының база федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикада эргелелиниң саналаашкыннарында карышкактар туруп келирге, ооң ужун депутаттар хөй шимээн үндүрүп турган болгай.

Чогуур хыналдалар соонда илереттингени чүл дээрге, республикада 14300 кижи юридиктиг эргелиг эвес сайгарлыкчыларда ажылдап турар. А девискээр үндүрүг албанының саннарын езугаар оларның саны чүгле 2873 кижи болган. Өскээр чугаалааргa, үндүрүг албаны 11427 кижини «чидирип» алган болуп турар. Үндүрүг албаны эки ажылдаан болза, ол 11 муң ажыг үндүрүг төлекчилеринден чылда республика бюджединче 14,2 млн. рубль кирер турган.

Ол ышкаш Россияның үндүрүг дүрүмүнүң 32 чүүлүн езугаар үндүрүг органнары юридиктиг эргелиглерниң болгаш анаа ажылдакчыларның учедун чорудар ужурлуг. 2006 чылда 2002 чыл-биле деңнеп көөрге, 7403 үндүрүг төлекчизи «чиде» берген. Олардан бюджетче 48,8 млн. рубль кирип болур турган.

Валерий Оюннуң удуртканы Үндүрүг эргелелиниң кызымаккай эвес ажылының уржуун ындыг хевирлиг бюджет чидириглери оон-даа ыңай демдеглеттинген. Чижээ, «нулевой» дээр декларацияларны көвүдеткен ужун бюджет 8 млн. рубльди чедир албаан. Транспорт үндүрүүн киирипкен соонда үндүрүг эргелели маңаа хамаарыштыр долу бааза көргүзүглерин тургузуп албаан. Ооң түннелинде 2005 чылда 12,2 млн. рубль бюджетче чедир чыып алдынмаан.

2002 чылдан тура, Үндүрүг албанының девискээр эргелели контроль ажылын суураткан. Үндүрүг органнары үнүүшкүннүг болгаш иштики хыналдаларның санын эвээжеткен. Мындыг хыналдалар эвээш болуп турганындан, маңаа база чидириглер болдунган.

Албан пенсия камгаладылгазының тыртар ужурлуг төлевирлеринге чаңгыс удааның социал үндүрүүнге база чидириглер демдеглеттинген. Маңаа 2005 чылдың январь 1-де турганы-биле 2006 чылдың июнь 1-ге чедир албаан көргүзүү 113,9 млн. рубль болган. Бо төлевирлер талазы-биле өрелерни эвээжедир дээш ажылды эки организаставаны илдең.

В.Ш. Оюннуң удуртуп турганы үезинде девискээр үндүрүг эргелели үчүгле федералдыг үндүрүглер талазы-биле ажылды колдаткаш, республика бюджединге хамаарылга чогунуң байдалын тургузуп турган. Өскээр чугаалааргa, чаңгыс Россия Федерациязында чурттап орар болганда, маңаа «чаңгыс үндүрүг – чаңгыс бюджет» деп принципти удуртулга болдуруп алгаш, ажылдаар турган. Чеже-даа федералдыг орган болза, В.Ш.Оюн болгаш ооң удуртканы девискээр эргелели өске планетада чурттап орар эвес.

Республика бюджединиң үндүрүглер-биле бүгү талалыг долдуртунарын чедип ап, чыылдалар талазы-биле ажылды күштелдирген болза, сөөлгү ийи чылда республика бюджеди ам-даа миллион-миллион акшалар-биле немешкен турбас бе. Саң-хөө айтырыгларын Хоойлужудулга палатазында биске билдингир кезек депутаттар-биле политикажыдып алгаш, В.Ш.Оюннуң бодунуң чедир ажылдавайн турганындан, республика бюджеди чаңгыс эвес миллион акшаларны чедир албааны чүгле хомуданчыг чүүл эвес, а ооң чаңгыс чер-чурттугларының хүн бүрүдеги амыдырал-чурттал-газының экижииринге моондак болган деп санап болур-дур.

Бистиң корр.

Чазак Отчедун чугаалажып тур

ОНДУМНАП АРГЫЖАР чазаглыг орукту чорудуп болур

Үе-шагдан бээр Кара-Хаак, Черби суурлар географтыг тургузуунуң талазы-биле чоок-кавы өске черлер-биле харылзажыры нарын болгаш берге дээрзин чон билир. Туружунуң онзагай байдалы чүл дээрге, найысылал биле бо суурларның аразында күчүлүг Бии-Хем агып бадып чыдар.

Чылдың кандыг-даа үезинде бистиң чонувустуң Кызыл хоорай-биле харылзажыры кончуг берге болуп турар. Чайгы үеде суг улгадыр. Паромувусту, паром-биле кежеринге эрикке таарыштыр кылып каан тудуувусту суг бо-ла алгаш баар. Чок-ла болза, изиг-халыынныг, каңдаашкынныг чылдарда сугнуң хемчээли тыртылып сыыгааш база аргыжары бергедей бээр. Часкы үеде дош бадар, күскү үеде «чең» бадар. Кышкы үеде агаар-бойдустуң байдалындан дорт хамааржыр: кыш чылыг болур болза, хемниң доңары бергедээр. Хем доңмас болза, дош кыры-биле орук болбас.

Бо чылын агаар-бойдустуң чылыг болганындан дош кыры-биле аргыжылга оруу болбаан деп чугаалап болур. Паром турар черниң оранчок үстунден эгелээш, улуг хемивис — Бии-Хем «удуваан». Ынчангаш одаар үүл, кывар-чаар материалдар, чурттакчы чоннуң амыдырал хандырылгазы, ыңай-бээр аргыжары, эмчи-домчу чедери дээш-ле, амыдыралдың эң чугула айтырыглары онза берге байдалга тургустунуп келген.

Берге байдалдан үнериниң аргазын дилеп, кожуунувус удуртулгазы-биле кады ажылдаанывыстың түннелинде дыка хөй хемчеглер алдынган. Суурларывыстың улуг назылыг чурттакчыларының сүмези-биле Сесерлиг аксындан киргеш, «Ай» турбаазазының баары-биле эрткеш дош кыры-биле үне бээр орукту тыпкан. Ол орук-биле шаанда ыяш кежирип турганын өгбелер сактып чугаалаан.

Кожуунувус удуртулгазы — чагырга даргазы С.К.Ондар, оралакчызы А.О. Үндезин, республиканың Орук агентилелиниң техникти хайгаарал килдизиниң начальниги Т.А. Намзырай, Кызылдың орук-тудуг-септелге эргелелиниң начальниги Б.А. Оюн дүнхүн дивейн, шупту аргаларны ажыглап тургаш, ол орукту аштадып, бүгү демдектерни салып, өртке, халапка удур дериг-хереклерни четчелээш, суурувусче хөмүр-дашты, аъш-чем сөөртүлгезин өйлеп, дожувусту камнап, хондур-хүнзедир коллективтерниң дузазы-биле дежурныйлаашкынны организастап, машиналар аразынга чоруурунуң хемчээлин контрольдап, өске улуг машиналарны, автобус, газельдерни кежирбейн, дыка кызып, кижи бүрүзүнүң харыысалгазын бедидип турувуста-ла, бойдустуң «аажызы» кымга-даа чагыртпас боор чорду. Чок-ла болза адаандан, чок-ла болза үстүнден чайынды хеп-хенертен келир. Бир-ийи хонгаш доңа бээрге-ле база катап кежип, ынчаар берге байдалдыг чурттап тур бис.

Январь 24-те кежигни кожуунуң удуртулгазы, кожуунуң иштики херектер эргелелиниң ажылдакчылары доозавыс хайгаарап турувуста, хеп-хенертен улуг чайынды келген. Машиналар кежип четтикпейн чыдырда-ла суг келген. Мындыг байдалда Онза байдалдар яамызының дузазын дилевейн, кымны дилээрил? Оларның дуза чедирер дорт хүлээлгези эвес чүве бе? Телевидение, солунсеткүүл арыннарын таварыштыр бисти кандыг-даа хемчег албаан, чүнү-даа кылбаан, ындыг-мындыг дээн чемелээшкиннерге чөпшээрешпейн турар бис. Шынга дүүшпес бодал чонга туруп кээр чадавас боор деп бодааш бижип ор мен.

Күзүн бир билдинмес кижи меге дыңнадыг кылган дээш,ОБЯ шугуму бар-ла техниказын эккелгеш, чоннуң кежиг дилеп хилинчектенип, аттыг, чадаг чоруп турган оруктарын дуй довурак, дой эккелгеш, улуг оваа кылдыр төп каан чорду. Ону та чүү дээр чүве: та дуза, та дужамык... Кижи кара угаан-биле бодаарга, ОБЯ ажылдакчылары кайда берге-дир, аңаа тургу дег.

Черле ынчаш чедер четпези чок кижи кайдал? Эки-багывыс сураар болзувусса ол кажан-даа төнмес. Ооң орнунга бойдус чурумалдыг черде чаяаттынган суурда чурттап чоруур чонувуска угаан-сарыылывыстан, сагыш-сеткиливистен, мээ-меделивистен ажыктыг, төөгүге балаттынмас ажылдан кылып, дузалап көрээлиңер. Суурувус 1437 чурттакчылыг, чаш ажытөл, өле-баштыг өгбелер, көдээ интеллигенция дээш, кымнарны чок дээр.

Суурнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин сайзырадып, ногаа өстүрүп, ону болбаазырадып, чаш ажы-төл өстүрүп, оларны өөредип, мал өстүрер буянныг ажылды кончуг кызымаккай маадыр ишчи малчыннарывыс кылып турар. Өстүрүп алган ногаавысты, дүгүвүс, эъдивис, сүдүвүстү, кат-чимизивис, балык байлаавысты доозазын найысылалдың рыногунче үндүрүп турар бис. Ынчангаш биске орук агаар-биле дөмей херек улус-тур бис.

Бо чылгы ТР-ниң Чазааның Отчедун номчуп таныштывыс. Чазактың талазындан кылдынган ажылдар хөй-дүр. Бистиң дилээвис чүл дээрге, Чазактың талазындан хамаарылгалыг яамыларны, ведомстволарны кииришпирип тургаш, кожуун чагыргазының киржилгези-биле Ондумнап аргыжар чазаглыг оруктан кылып бээрин дилеп турар бис. Бир эвес ТР-ниң Чазаа бо орукту кылыр талазы-биле шиитпирни хүлээп аптар болза, ону кылыптар организациялар республикада чок эвес, бар-ла болгай.

Л. КУУЛАР,
Кара-Хаак сумузунуң чагырыкчызы.

Чоннуң үнү

ХООЧУННАРНЫҢ БОДАЛЫ МЫНДЫГ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ажылдаар хуусаазы удавас доостуру-биле холбаштыр бо бедик албан-дужаалга ажылдаар кижини шилип алырының чугаалажыышкыннары РФ-тиң Президент Администрациязында чоруп турар. Биске билдинип турарын езугаар алырга, республика баштыңының албан-дужаалынга ажылдап болгу дег дөрт кандидат бар. Оларның аразында орус дылдыг кижи база кирип турар. Маңаа хамаарыштыр бистиң бодалывыс мындыг.

Тыва Россияга эки тура-биле каттышканындан бээр 60 чылдар ажып турар, бо үениң дургузунда Россияның хөй национал чонунуң, хамыктың мурнунда, улуг орус чоннуң ачызында Тывага улуг чаартылгалар, өскерлиишкиннер болгулаан, социал экономиказы хөгжээн, чурттакчы чоннуң амыдыралы экижээн. Орус чон-биле тывалар шаандан бээр эп-найыралдыг кожа-хелбээ чурттап, кады ажылдап келгени, бо чондан бүгү-ле эки үүлдерни өөренип алганы чажыт эвес, хөйге билдингир болгай. Ынчангаш тывалар орус чон-биле эп-найыралдыг, харылзаазы быжыг, оларның-биле бир демниг кады ажылдап-чурттап оларның чедиргени болгаш ам-даа чедирип чоруур ачы-буяны дээш мөгейип, өөрүп четтиргенин илередип чоруурлар. Ынчалза-даа Тыва — национал күрүне болганда ооң удуртукчузу тыва омактыг кижи болуру чөптүг деп санап турар бис.

Чазак Даргазының албан-дужаалынга ажылдап болгу дег дөрт кандидаттың аразындан амгы Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак өскелерден деңзизи чая базып турар деп үнелеп тур бис. Ол эрткен чүс чылдың тозан чылдарында ТР-ниң бирги Президентизинге соңгуткаш, экономиктиг реформаже шилчилгениң кончуг берге үезинде республиканың социал экономиказын бууратпаан, камгалап арттырган, чонун аштатпаан, сөөлгү чылдарда Тываны бурунгаар хөгжүдериниң дээштиг хемчеглерин ап турар. Ооң түннелинде республикада политиктиг байдал турум, үлетпүр, көдээ ажыл-агый, культура, өөредилге, кадык камгалалы, спорт болгаш ажыл-агыйның өске-даа адырлары бурунгаар сайзыраан. Эң-не кол чүве — чурттакчы чоннуң орулгазы чыл келген тудум-на өзүп орар, амыдырал-чурттал-газы экижип турар.

Ш.Д.Ооржактың удуртур ажылга арга-дуржулгазы улуг, ол ажылчындан ТР-ниң Президентизинге, Чазак Даргазынга чедир депшээн, алызындан удуртур ажылга салым-чаяанныг, эрестиг, дидим, мерген угаанныг бурунгаар көрүштүг деп санаар бис. Бо дээрге дээди эрге-дужаалга ажылдаар езулуг бышкан кадр-дыр. Шериг-оол Дизижиковичиниң амыдыралга боттандырары-биле планнап, бодап алган кылыр ужурлуг улуг хемчээлдиг ажылдары хөй. Оларга Тываже демир-орукту, газ дамчыдылгазын тудуп киирери, чер иштиниң үнелиг казымал байлактарын шиңгээдип алырының ажылдары болгаш өске-даа чугула айтырыглар хамааржыр.

Бистер хөй чылдарда чурттап-ажылдап келген амыдыралды билир хоочуннар «өдүрээн чассадаа, хөлүн кайын чазар» ийик бис.

Хоочуннарның даасканы-биле Боранак ЭРЕКСЕН бижээн.
Кызыл кожуун,
Каа-Хем суур.

● Мындыг база болгулаар-дыр

2007 чылдың февраль 4-те (улуг-хүнде) үнген 10 муң тиражтыг халас «Риск» солуннуң тарадыкчызы солун-биле кады орус, тыва дылдарда бижиттинген Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейниң допчу намдарын парлаан суртаал хуудузун эккелди.

БИЧЕЛДЕЙНИҢ ДОПЧУ НАМДАРЫН НОМЧУУРГА, кайгамчык-даа, чиктиг-даа-дыр

Тыва дылда бижиттинген программазы чок допчу намдарда чамдык үүлдер **кайгамчык-даа, чиктиг-даа** болду.

1.Суртаал хуудузун чонга тарадып эгелээни март 11-де болуп эртер катап соңгулдалар-биле холбаалыг хевирлиг деп билдим, үүге дээрге ооң адааанда «К.А.Бичелдейниң деткикчи бөлүү» деп бижээн.

Бир эвес ындыг болза, депутатка кандидат хуудуска бүгү-ле тайылбырны ыяап-ла айтыр дугайында Федералдыг хоойлунуң нормаларын чүге хажытканыл? Февраль 4-ке чедир ТР-ниң Улуг Хуралының кайы-даа палатазының депутадының чаңгыс-даа кандидадын бүрүткевээн турган, кандидаттарның документилерин ТР-ниң Соңгулда комиссиязынга дужааары чүгле февраль 9-та доостур турган деп билир мен. **Ынчангаш К.А. Бичелдей кандидатка бүрүткетпээн, ол хирезинде соңгулда мурнунуң суртаалын чүге чоруда бергенил?**

Федералдыг болгаш регионалдыг-даа хоойлуларга дүүштүр шак мындыг соңгулда хоойлужудулгазының хажыдыышкыны дээш кандидаттың соңгулдаларга киржир эргезин казыыр ужурлуг болур чүве.

2.К.А. Бичелдей амгы үеде депутат эвес хирезинде хуудуста чуруунда депутаттың хөрек демдээн кадап алган олурарын көргеш, кижи элдепсинер.

3.Тыва дылда бижиттинген допчу намдарның 10 домаанда 6 грамматиктиг частырыг бар болду. Дыл эртемнериниң доктору, тыва дылдың тускай эртемниг кижизинге частырыглар эрттирери кончуг эпчок, ыядынчыг-дыр, ол дээрге соңгукчуларны хүндүлеп көрбээн чорук-тур.

4.К.А.Бичелдей Москваның күрүне университединиң профессору турган дээн-дир, кандыг эртемни башкылап турганы билдинмес. Ынчалза-даа тыва дыл талазы-биле аажок улуг эртемден болза-даа, Тыванын күрүне университединиң профессору чорбаан-дыр.

5.К.А.Бичелдей 140 санныг эртем ажылын, ооң иштинде 16 номну бижээн дээни кижини кайгады бээр чорду. Ийи чыл мурнунда К.А.Бичелдей 55 харлаанын демдеглеп турда, «100 эртем ажылының дугайында үүлдерни, дыл эртеминиң талазы-биле 18 монографияны, 200 ажыг үүлдерни даштыкы, төптүн, регионалдыг парлалга черлеринге үндүрген мен» деп, ол чугаалап турган.

Мен К.А.Бичелдейниң бут кырынга тургузуп кааным дээр Тыванын гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң (ТГШИ-ниң) эртем библиотеказынга чордум, ында ооң үүгле беш ному бар болду. Кижи бодап көөрге, ооң бижээни шупту эртем ажылдары аңаа шыгжаттынган тургу дег. Олар ында чок-тур. Тыванын дыл, литература, төөгү эртем-шинчилел институдунуң (ам ТГШИ-ниң) үндүрүп турары эртемге хамаарышкан кол материалдар парлаар «Ученые записки» сеткүүлге К.Бичелдей эртем ажылдарын үүге парлатпайн турарыл?

6. Ооң Россияның бойдус эртемнериниң академиязының академиги болу бергени билдинмес. Ону чедип алырда бойдус талазы-биле улуг хемчээлдиг ханы уткалыг эртем ажылдарын бижээш, парлалгага үндүрер ужурлуг. Ол эртем ажылдары кайыл?

7.Каадыр-оол Алексеевич хөй чылдарда депутаттап келгеш, эвээш эвес шаңналдар-биле демдеглеттиргенин допчу намдарында тодаргай бижээн-дир. Кандыг-даа эрге-байдалы билдинмес Россияның бойдус эртемнериниң академиязының «Эртемниң болгаш уран үүлдүң рыцары» (эрес-дидим, буянныг кижи дээн уткалыг) деп хүндүлүг орденниң эдилекчизи кижи хирезинде, чаңгыс паштан чемненип чораан эштери тыва чоннуң төөгүзүн, ооң алдарлыг оолдары — 60 маадырларны хирлиг буттары-биле черже таптай базып турда, үүге удурланмайн турары мени кайгадып турар.

К.А.Бичелдейниң орус дылда суртаал хуудузунда ооң программазын парлаан, ону номчуп көөрге, кайгамчыктыг-даа, бирде чиктиг-даа болуп турар.

2000 чылда Тыва Республиканың бюджединге немей 100 млн. рубльди чугаалажып бердим дээн-дир, оон бээр алды бүдүн чыл эрте берген ышкажыл, ол чылдарда Тывага, ооң чонунга ажыктыг, улуг ужур-дузалыг үүнү кылганы билдинмес. Моон алырга, огулуг үүве кылбааны билдинип турар-дыр. 7 федералдыг, 10 регионалдыг хоойлуларны ажылдап кылганын бижээн, а Тыванын бурунгаар хөгжүлдезинге дузалаар хире кандыг хоойлуларны сөөлгү чылдарда ажылдап кылганыл, азы ындыг хоойлуларны кылырынга киришкенил база билдинмес-тир.

Программазында К.А. Бичелдейниң кылыры-биле аазап турар үүлдери дыка хөй. Кызылга чурттаар оран-саванын, школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң, школаларның, культураның болгаш өске-даа тудугларны тутурарын, Азия диптиң төвүнде Тыва Республиканың найысылалын кайгамчыктыг чараш, арыг шевер хоорай кылдыр хуулдурарын ол үүгле бодап чоруур хире. Моон ужурундан тодаргай үүнү кылырын, ону канчаар амыдыралга боттандырарын биживээн, моон алырга хоозун аазаашкын болуп турары илдең-дир.

Россияның болгаш Тыванын деңнелинге үзүктелиишкин чок депутат стажы 16 чыл болган соонда бистиң маадырывыс Каадыр-оол Алексеевич дөрт ай ажыг үениң дургузунда депутат болбайн анаа олургаш, ооң бажынга шак мындыг кижи кайгаар тоолчургу бодалдар чуруттунуп келген-дир. Дээди хоойлужудулга эрге-чагыргазынга депутаттап, республикага ийиги удуртукчу тургаш, Каадыр-оол Алексеевич бодунуң чурту Улуг-Хем кожуунга чаңгыс-даа таарымчалыг объект туттуруп бербээн, ооң төрүттүнген чери — Пестуновка суур черниң арындан чиде берген деп, үүгле ооң чаңгыс чер-чурттуглары улуг-хемчилер эвес, республиканың эвээш эвес соңгукчулары билир, маңаа хамаарыштыр оларның чугаазын дыңнап чор мен.

К.А. Бичелдей кым-дыр деп үүве бо-дур.

Депутаттың чылыг, чымчак сандайынче үүткээн Каадыр-оол Алексеевичиниң аян-чоруунуң эгези шак-ла мындыг кайгамчык-даа, элдептиг-даа болган.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы маңаа хамаарыштыр үүнү чугаалаар ирги?

Дозур-оол ТИНМЕЙ,
соңгукчу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Информацияның чажыдының болгаш камгалаарының күрүне килдизин тургузар дугайында

Күрүне чажыдын болгаш информацияны камгалаарын хандырар сорулга-биле:

1.Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының составынга Информацияның чажыдының болгаш камгалаарының күрүне килдизин тургузар.

2.Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының Информацияның чажыдының болгаш камгалаарының күрүне килдизинин дугайында Дүрүмнү бадылаар.

Кызыл хоорай,
2007 чыл, февраль 2, №35

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле А.Т.Конгарны, М.К. Анай-оолду шаңнаар дугайында

Чурттакчы чоннуң социал камгалалының адырынга ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде сайыды **Алдын-кыс Темир-ооловна Конгарны** шаңнаар.

Күүсекчи болгаш хоойлужудулга эргечагырга органнарынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Тарифтер талазыбиле албанының удуртукчузу **Мерген Кыргысович Анай-оолду** шаңнаар.

Кызыл хоорай,
2007 ч. февраль 5,№36

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаар дугайында

Г.В.Плеханов аттыг Россияның экономика академиязының 100 чыл юбилейи-биле холбаштыр база республикага эртемни сайзырадырынга киирген салыышкыны дээш

«Тыва Республиканың эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Г.В.Плеханов аттыг Россияның экономика академиязының ниити экономика факультединиң деканының оралакчызы **Евгения Валериевна Шурбенковага** тыпсыр.

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Г.В.Плеханов аттыг Россияның экономика академиязының Бүгү-делегейниң бизнес школазының директорунуң оралакчызы **Сергей Викторович Малининге** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Г.В.Плеханов аттыг Россияның экономика академиязының компьютер төвүнүң башкарыкчы программизи **Инна Юрьевна Маятниковаңы** шаңнаар.

Кызыл хоорай,
2007 ч.февраль 5, №37

В.М.Брюхановка «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

Республикага бедик мергежилдиг тускай эртемниглерни белеткээринге киирген улуг салыышкыны база хөй чылдарда үреттүннелдиг ажылы дээш

«Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Алтайның күрүнениң медицина университединиң ректору **Валерий Михайлович Брюхановка** тыпсыр.

Кызыл хоорай
2007 ч. февраль 5, №38

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаар дугайында

Республикага эртемни сайзырадырынга киирген улуг салыышкыны база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың **«Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле**

Тыванның көдээ ажыл-агыйының эртемшинчилел институдунуң мал ажылының килдизиниң эргелекчизи **Соңгукчу Сазыг-оолович Монгушту** шаңнаар.

«Тыва Республиканың эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Тыванның гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң улуг эртем ажылдакчызы **Светлана Монгушовна Биче-оолга;**

Тыванның көдээ ажыл-агыйының эртемшинчилел институдунуң директору **Роза Байындыевна Чысымаага** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

Тыванның күрүне университединиң философия кафедразының профессору **Николай Вячеславович Абаевти;**

Тыванның күрүне университединиң юридиктиг факультединиң деканы **Николай Алдын-оолович Ондарны** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2007 ч. февраль 5, №39

Б.Б. Монгушка класс чергезиниң эргедужаалын тыпсыр дугайында

Тыва Республиканың Чазак Даргазының дузалакчызы **Борис Билчин-оолович Монгушка** Тыва Республиканың 1 класстың чиңгине күрүне чөвүлекчизи деп класс чергезиниң эрге-дужаалын тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2007 чыл февраль 5, №40

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының катап соңгулдаларынга соңгулда долаазының хөреңгилерин шилчидер чурум дугайында

Кызыл хоорай
2007 чылдың февраль 7, №131/752-4,

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче соңгуттурар кылдыр Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелерин хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидаттарга, оларның бүрүн эргелиг төлээлекчилеринге, Кызыл хоорайның, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга болгаш Улуг-Хем кожууннарның девискээр соңгулда комиссияларынга 2007 чылдың март 11-де эрттирер кылдыр айыттынган Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының депутаттарының катап соңгулдаларын, соңгулдаларны эрттирер болгаш белеткээрде болгаш соңгулда долаазын киирериниң айтырыгларын шиитпирлээрде Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2006 чылдың февраль 8-те хүлээп алганы «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче депутатка кандидаттарның соңгулда долаазын киирер чурумунуң дугайында» №98/564-4 доктаалын удуртулга болдурарын тайылбырлаар.

2.Бо доктаалды күүседир кылдыр Кызыл хоорайның, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга болгаш Улуг-Хем кожууннарның девискээр соңгулда комиссияларынче база парлаар кылдыр «Шын» болгаш «Тувинская правда» республика солуннарынче чорудар.

* * *

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының депутады В.С. Цыдендоржиеваның бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырының дугайында

Кызыл хоорай
2007 чылдың февраль 7, №131/753-4,

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2006 чылдың октябрь 17-де хүлээп алганы доктаалы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының ниити түннелдери тодараттынган. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының депутадынга Сарыг-Септиң Барыын №72 соңгулда округундан Валентина Сенгижеповна Цыдендоржиева соңгуткан.

2007 чылдың январь 26-да Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының депутады В.С. Цыдендоржиева Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга бодунуң эргелерин хуусаадан эрте соксадырының дугайында бижимел билдириишкинни киирген.

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында» Хоойлузунуң 3 чүүлүнүң 2 кезээн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының Сарыг-Септиң Барыын №72 соңгулда округундан депутат Валентина Сенгижеповна Цыдендоржиеваның бүрүн эргелерин хуусаадан эрте, 2007 чылдың февраль 7-ден эгелеп соксадыр.

2. Бо доктаалды албан езузу-биле парлаар кылдыр республиканың массалыг информация чепсектеринче болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче чорудар.

* * *

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының депутады А.С. Артык-оолдуң бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырының дугайында

Кызыл, 2007 чылдың февраль 7, № 131/ 754-4

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2006 чылдың октябрь 17-де № 121/662-4 доктаалы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының ниити түннелдери тодараттынган. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга Больничный № 90 соңгулда округундан Алексей Сундуевич Артык-оол соңгуткан.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутады А.С. Артык-оол бодунуң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадырының дугайында бижимел билдириишкинни Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынче 2007 чылдың январь 31-де киирген.

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 3 чүүлүнүң 2 кезээн удуртулга болдуруп, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1.Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Больничный № 90 соңгулда округундан депутат Алексей Сундуевич Артык-оолдуң депутат бүрүн эргезин 2007 чылдың февраль 7-ден эгелеп, хуусаадан эрте соксадыр.

2.Бо доктаалды албан езузу-биле парлаары-биле республиканың массалыг информация чепсектеринче болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынче чорудар.

* * *

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составын немээриниң дугайында

Кызыл хоорай, 2007 чылдың февраль 7, № 131/755-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының референдумга киржир эргелери болгаш соңгулда эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүң 11 пунктузун удуртулга болдуруп, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 21-де № 126/611 «Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязын тургузарының дугайында» доктаалы-биле тургустунган Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составынга кандидатуралар талазы-биле саналдарны өөренип көргеш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1.Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составынга Марта Кимовна Базырны томуйлаар, 1973 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, «Отделстрой» КХН-ниң маляр-инструктору, комиссия составынга томуйлаары-биле саналды ооң ажылдап турар черинден киирген.

2.Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

* * *

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаар дугайында

Кызыл, 2007 чылдың февраль 7, №131/ 756-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 7 пунктузунга дүүштүр, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазынга кандидатуралар талазы-биле саналдарны сайгарып көргеш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаатканы болза:**

1. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазынга 1957 чылда төрүттүнген, К.Ч. Оюн хууда сайгарлыкчының бухгалтери, «Россияның либерал-демократтыг партиязы» политиктиг партияның Тывада регионалдыг салбырындан депшиттирген Анна Александровна Ивановаңы томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазын албан-дужаалындан хостаарының дугайында

Кызыл, 2007 чылдың февраль 13, №132/ 757-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 7 пунктузунга дүүштүр, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының кежигүннериниң Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы А.А. Ивановаңы албан-дужаалындан хостаарының дугайында дилеглиг билдириишкинин сайгарып көргеш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаатканы болза:**

1. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Анна Александровна Ивановаңы албан-дужаалындан хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

* * *

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаар дугайында

Кызыл, 2007 чылдың февраль 13, №132/ 758-4

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 7 пунктузунга дүүштүр, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазынга кандидатуралар талазы-биле саналдарны сайгарып көргеш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаатканы болза:**

1. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазынга 1976 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, «Кызыл» аалчылар бажыңы» КХН-ниң директору, «Барыын үзелдиг күштер эвилели» политиктиг партияның регионалдыг салбырындан депшиттирген Евгений Владимирович Масловту томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л.М. ЯКУШКИНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

"ШЫННЫҢ" почтаҗындан

ЧАЛБАРЫП ОРАР БИС

Бистиң ачавыс Павел Чашоолович Ондар Шеми суурга аныяандан тура сантехниктеп ажылдап чораан. Каннаар ажылды тергиин эки билир болгаш Шеми, Чыраа-Бажы, Чадааннаның садыгларының, ажыл черлериниң одалга системаларын, демир хана-карактарны, эжиктерни кылып берип чорду. Ачавыс 30 ажыг чылдар иштинде мындыг хоралыг ажылга ажылдап чораанының түннелинде, хенертен аараан.

Томск хоорайже кестирериби чоруур апарган бис. Шеми суурда школа, «Чечек», «Борбак-Арыг» уруглар садтарының коллективтеринге, төрелдериске, эдержип чоруур дүнмаларывыска, Чөөн-Хемчик кожууннуң саңхөө килдизиниң даргазы Ч.Э. Ооржакка, Шеми сумузунуң баштыңы Н.Ш.Монгушка, оралакчы дарга Ч.С.Кууларга, эмчи Ч.Доржуевнага, Кызыл хоорайда чурттап чоруур дүнмаларывыс Лима, Аяс Кууларларга, О.В. Доржуга, кернивис Р.Ч. Ооржакка база ол ышкаш Томск хоорайда өөренип, чурттап чоруур төрелзирек, биче сеткилдиг студент өг-бүле Эдуард, Виктория Кара-Салдарга бистерни чылыг, чымчак уткуп, бажың-балгадынга хүлээп ап, кончуг улуг дузаны көргүскенинге өөрүп четтирип тур бис.

Ачавысты эмнедип алырыбиле моральдыг болгаш материалдыг дузаны каткан буянныг чонувуска кел чыдар Шагаа байырлалын таварыштыр өг-бүлелеринге амыр-тайбыңны, кан дег кадыкшылды, хей-аттыг аскежиктиг чурталганы, улуг-улуг чедиишкиннерни сеткиливис ханызындан күзедивис. Томск хоорайга ачавысты кезиишкин эртип шыдавас дээш дедир чорудупкан. Аңаа 2-ги чаданың инфарыгын эрткен. Бо хүнде байдалы чүгээр.

Өөнүң ишти Г.ОНДАР, уругларындан.

«ЭКИ» ДЕП СӨСТЕН ӨӨРДҮМ

Кызылдың хоочуннар, кырганнар бажыңынга чеде бергеш, ында чурттап турар чоннуң амыдырал-чурталгазын сонуургап, каш-даа кижилер-биле чугаалажыр аскежиктиг болдум. Таныырым, бистиң черниң күдээзи чораан Пижик Чыргал Сайын-Белек оглунга дужа бергеш, мендилежип чугаа солуштум.

— Он чыл ажа бердим. Баш баксырааш чыдыр мен. Орус-тыва чон мында хөй. Чүү деп чүү дээр, хүнде дөрт катап чемгерер, аъш-чемниң шынары эки-дир. Уруум бажыңынга чорааш, чаа келдим – деп, чугаалай-дыр.

Коляска тергелиг бежен хар үези эр, Дмитрий Тюлюшович Дүрбүй:

— Мен бо черде келгеш, 15 чыл ажып тур мен. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бүгү чүве эки. Идик-хепти бербишаан, ашкарып-чемгерип, аарый бээриңге, эмчи-домчулар эмнеп каар. Улуг назылыглар хүнүнде хойлар өлүрген, манчы-хуужуур дээш, чүнү-даа чидивис. Хостуг шакта шыдыраалап, билльярдтап, доминолап, көзерлеп-даа турар бис — дээр болду.

Оон Чыргал Пижиктиң өрээлинде бистиң чер чурттуг Маадыр-оол Доржуевич Ондар-биле чугаалаштым. Ол мында келгеш, 1 ай болган. Магалыг чүве-дир, чунар душтар база бар. Күш-ажыл хоочуну деп чүвем сүрүштүм. Үш ай болгаш алыр сен диди –деп, сонуургатты.

А Чедер чурттуг Чыттаар Ооржак 9 чыл ажыг болган:

— Баштай 3 ай хиреде чаныксап, тааржып чадап шаг болдум. Ам өөрени бердим. Ам 80 хар ажып тур мен. Карак баксыраан. Чогум кадыым эки. Хандырылга эки, оон артык боор бе? Даргавысты Римма Дембиреловна Доңгак дээр, чугааккыр, чазык, эки кижи.

Хостуг шактарда янзы-бүрү маргылдааларны-даа эрттирип турар. Мен аңаа киржир харыым бар эвес. Коляска-тергелиг-даа чарыштырып турдулар. Ону Люда деп уруг башкарып турар. Аъш-чем талазы-биле хомудалым чок. Бажыңынга кым хүннүң-не янзы-бүрү аъш-чем чиир деп. Хүнде 4 катап чемненир. Пенсияның чартыын бээр. Бүгү чүве халас, магалыг чүве-дир, оол.

Ой, шынап, мында чамдык улустар бот-боттарын азыражып өг-бүле-даа тудуп турар. Бадыланчып алырга, аңгы өрээл база бээр. «Ада көрбээнин оглу көөр, ие көрбээнин кызы көөр» деп чоннуң үлегер домааанда чиге-ле сөглээн-дир – дээш, билбес эвес сен «Тиилелге» совхозка та чеже печкалар тутпадым дээр. Ам ында-кайда дүжей-даа бээр-дир мен. Дүнмаларым уруглар кээп ужуражып-ла турар-дыр, башкы. Улуг улустар-даа чок апарган чүве бо. Ам канчаар бойдустуң хоойлузуындыг, Бурган башкының айыткалы-биле «дуу оранче» чоруп-ла турлар ийин деп хөөреди.

Улуг албан чериниң эжиин ажып, ооң чурттакчылары-биле чугаалашкаш, байырлашкаш чоруптум.

Эрензен ТЕЖИТ.

Каа-Хем суур.

ЧОГУМ ЧЕРЛЕ УЛУ ДЕП ЧҮЛ?

Чылдың он ийи айларын 12 дириг амытанга чарып адаан. Оларның аразында улу деп аттыг амытан бар. Ооң дугайын бис чүгле тоолдардан, тоолчургу чугаалардан дыннаан бис.

Чырык чер кырында тайылбыры, тывызыы чок элдептиг чүүлдер хөй.

1975 чылдың чеди айда элдептиг чүүлдү сактып көрейн. Ынчан малчыннарның маевказы чүве. Мен 7 класс дооскан турган мен. Авам-ачам сугнуң чөпшээрелиби аттыг чедип келген турган мен. Хүнзедир маргылдаа көргеш, кежээки кино көрүп орувуста, дизельдиг чырык станциязы өже берген. Даштыгаа кезек өөреникчилер бир улуг херээжен кижибиле кады турган бис. Дээрниң хиндиинде хир-даа чок дижири дег кааң, аяс, айдың чырык, чылыг дүн чүве. Хенертен ол угбай:

— Ойт, уруглар, элдептиин дуу ол чүү боор! — диди.

Көөрүвүске, өгнүң дээвиирин силгиирге ындыг боор — чалгыг сагындырар кара болгаш улуг чүве, ооң хевир-дүрзүзүн бодумнуубиле ынчаар билген мен. Ол айның чаны-биле эрткеш, оон чоорту чиде берди.

Чүл ол дээрзин кым-даа билбес болган. Авам, ачам сугга келгеш, чүнү көргенимни чугаалаарымга, ачам оргаш, ол дээрге улу деп чүве ол-дур диди. Улуска ыыттава деп чагаан. Ол бойдустуң болуушкуну чүс чыл болгаш чаңгыс катап көстүр дээр чүве диди.

Амгы үеде сагылга-чурум, чаңчылдар, шажын-чүдүлге катап сайзырап, эгиттинип турда, чүге биживес боор деп бодааш, бижидим.

База бир таварылга.

Чуулдага ажылдап турувуста, кара чаъс келген. Ажыл соксаан. Ванна чанынга улуг ирем, кадам суг чайлап турган. Аңаа чедип келгеш, бир үе оолдар, уруглар хой кажаазынга сандайландыр олурупкаш, чугаалажып оргаш, канчангаш-ла көөрүвүске, шуптувустуң чаштарывыс аш дүктери туруп келген боорга, бот-боттарывысче көрүпкеш, кыжыржып эгелээн бис. Оон-даа кызаннаашкын, диңмирээшкин эгелээн. Аржыыл, бөрт-даа чок бис. Чаашкынны ачамның акы-чаавазы сугга эрттирип алгаш, аъттангаш чангылай бердивис. Ооң соонда ачамның чугаазындан билгеним болза, ирем Улу чылдыг кижи болганындан чаңнык чайлаан. Улу чылдыг кижиниң өөнүң чанынга чаңнык дүшпес дээн.

Байлак ИРГИТ.

Кызыл-Хая суур.

Тос-Булак аржааны

ТОС УЖУРЛАРГА ҮНДЕЗИЛЭЭН

Аржаанның турар черин шаанда улус Суглуг-Бүрен дээр турган. Ону 1998 чылда «Дүңгүр» ниитилелиниң кежигүнү Людмила Эрес-ооловна Оюн, ынчангы Чазактың шажын-чүдүлге талазыбиле куратору Виктор Чоптун-оолович Монгуштуң чөпшээрелиби база ынчангы Камбы-лама Аганак Щорсович Хертектиң киржилгези-биле Тос-Булак аржааны деп адааш, аштап-арыглаан. Ол атты анаа-ла «тос километр» деп хемчээлге эвес, тыва улустуң сагып чорууру тос ужурларынга үндезилеп адаан. Оон бээр ол аржаанның ады-сураа делгереп, кадыын экиртир дээн улус-чон кыжын-даа, чайын-даа үзүлбес апарган.

Ынчалза-даа сөөлгү чылдарда ону бокталдырып, чүдередип турары каракка чаржынчыг. Ону долгандыр кажаалаан херимни үрегдеп, үстүү талазында малмаган суггарып, малгашталдырып, сүстүрүп база турар. Аржаанга келген улус оваа чанын бокталдырарындан эрткеш, аңаа машиналарының бензин, маслозун безин төккен турар. Чес көпеектерни аржаанның суунче октап, аржаан сугну чүдередип турар. Чайгы кежээлерде ол аржаан чоогу арагалаан улустуң база бир чыглыр чери апаар. Чаңгыс домак-биле чугаалаарга, аржаанны бужартадып турар апарган.

Тос-Булак аржаанының бажын дагып каан. Ынчангаш ону хүндүлээр, хумагалаар ужурлуг бис. Кижилерниң үре-салгалы үзүлбезин, кижилерге аарыг-аржык, элег-түрег халдавазын, амыдырал бай-байлак болзун, бүгү бойдуска амыдырал, өзүлдени аржаан суувус берип чорзун дээш ону дагып каан. Ынчангаш суг бажын үрегдеп, бооп болбас - кежик чайлаар, аарыг тыптыр, сугже бок октап болбас — авазының эмииниң сүдү боглур. Суг чанындан ыяш кезип болбас — куяң тыптыр, чаш ажы-төл сылданыр. Суг чанынга албаннап болбас — боостаазы ыжар. Дагып каан суг бажының чоогунга алгырып болбас — суг ээзи килеңней бээр. Бо дээрге бистиң улуг өгбевис, делегейниң дириг эртинези М.Б.Кенин-Лопсанның «Тыва улустуң чаңчылдары болгаш сагылгалары» деп номундан ушта бижилге-дир.

Тыва кижи кылаң сугну
шаандан бээр
Ыдык кылдыр, алдын кылдыр
көрүп чораан.
Суглар бажын чурумал дег
кадагалап,
Суглар унун сураандан-на
камнап чораан.
Арыг сугну аржаан-биле
дөмейлээрлер,
Агым хемни амы-биле
чижеглээрлер,
Ада-өгбе ажын-чемин делгеп,
салып
Аржаан суглар аккан бажын
дагып чораан.

К.Кудажы.

Өгбелеривистиң ыдыктыг сүзүглелдерин утпаалыңар.

Ол ышкаш 2006 чылдың октябрь 14-те «Дүңгүр» ниитилелиниң даргазы Надежда Мижит-Доржуевна Сат баштаан бөлүк хамнар Тос-Булак аржаанны дагып, арыглаан. Дагылганы кылырынга Людмила Эрес-ооловна Оюн база киришкен. Олар чонну эвилелдеп турган, аржаанның чанында оваанны көжүрүп, көскү, көрүштүг бедигээш кырында турган болгаш аржаанның чанын аштап-арыглааннар. Оваа дагылгазынга Тос-Булак аржаанының чооккавызында аалдарның чону идепкейлиг киришкен. Олар хөй аар даштарны дөш өрү көдүрүп, дажып, оваанны чаа турар ужурлуг черинче чедирген.

Чаа оваанны аржаандан бежен-чеден метр черде көжүрүп турган. Ол ажылга эрткен-дүшкен машиналарның чолаачылары болгаш пассажирлери база дузалажып, кижи бүрүзү даштыг дажыжып, чаа оваанны үш долганыр езулалды кылып турган. Людмила Эрес-ооловна элээн хөй даштыг эрги орнунга арттыргаш, эрткен-дүшкен база аржаан чалап келген кижилер бо буянныг ажылга киржип, бир-бир даштыг чаа оваага чедирер кылдыр бижикти эрги оваада арттырып каан.

Тос-Булак аржаанның чаны делгем, арыг-силиг апарган. Чаа оваанны дагып, чон ыдыктап, чаламаларны баглаан. Аржаанның экологтуг камгалалын харыылап турар ТР-ниң Экология албан чери болгаш улусчу педагогиканы болгаш экологияны республикага делгередип турган Кызылдың №9 школа-гимназиязы ам-даа хол чедип ажылдап, хүн бүрүнүң кичээнгейинге алыры күзенчиг.

Чоннуң кадыынга камгалалды тургузуп, шаннаар бойдузувустуң аржааннары арыг-силиг, көрүштүг турзун!

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК, ТР-ниң алдарлыг башкызы.

Кадык камгалал яамызындан дилег

Аарый бээрге бергезин, аптека чок халалыын

Каа-Хем суурнуң чурттакчылары эм садарда албан-биле автобустап чорааш, «Восток», чок болза, хоорайның төп кезээнге чедер – аптека чок бергезин канчаар! Кижи акша-төгерик чок целер база турар, ылаңгыя, пенсионерлер, чаш ажы-төлдүг улуска бо айтырыг хүнден хүнче нарын байдалды тургузуп турар.

Бистиң суурнуң чурттакчыларының база бир чидиг айтырыы — хоорайдан элээн озалааш, хөй кижи чурттакчылыг бо черге аарыг улус хүлээп эмнээр поликлиникадан ажыдып көрзе кандыгыл? Эрги халдавырлыг аарыглар эмнелгезин чүге кылып болбас ирги деп бодаар улус-тур бис. Бо талазы-биле харыылап турар удуртукчулар бистиң дилег-саналдарывысты кичээнгейге ап, «Шын» солун таварыштыр харыылап бээрин диледивис.

Каа-Хем суурнуң Париж комиссарлары кудумчузунуң чурттакчыларындан.

Улусчу эмнээшкин

Мыйыс ханы

Чеден хар ажып, сезенче чоокшулай берген, ынчалза-даа сеткил-чүрээ сергек, адакбышкаа чиик хевээр, хөглүг-баштак чаңныг, көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок, көк баштыг ирей кижи-биле хөөрежип ордум. Ол эрткенбарган чурталгазын эргий-хандыр бодангылап, ижин кара чокка хөөреп орган чүве.

...Оон бээр элээн каш чылдар эрте берген. Өөнүң ишти божааш, уруг савазынга хоочурап аараан мындыг. Эмчи-домчуга барып, шаанга кирип чадашкан. Назы-хары дөгүй берген кырган кижиниң сүмези-биле сыын мыйызының ханын хайындырган сугга эзилдиргеш, үш хүн улай-улай ижирткен-дир.

Богда, сүлде бо! Үшкү хонуунуң дүнезинде кадайы көкмөөн кылдыр деридип, куду олурткан сөөлүнде, туруп кылаштап, аъш-чемге кирип сегерей берген. Суксаары-даа читкен. Демги ирейниң чугаазы-биле алырга, уруг савазынга турнугуп артып каан боксак чүүлдерни мыйыс ханы үндүрүп, аштап-арыглап каапкан бооп-тур. Ирей-кадайның өөрүшкүзү-даа хөлчок болган.

Оон ыңай соруу чидип, кадайы-биле кады удуур хөңнү чокталган аныяк оолду ооң адазы база-ла сыын мыйызының ханын бичиилеп ижиртип тургаш эмнээн. Олар ол-ла чылын уруглуг-даа болган дээр. Оозун бодаарга, сыын мыйызының ханы кончуг күштүг эм бооп турар. Мыйыс ханы чүгле эр кижиниң эр соруун кииреринге эвес, херээжен кижилерге база дузалаары албан болгу дег.

Бистиң бурун ада-өгбелеривис кандыг-даа эртем-билиг чок чораан-даа болза, шаг төөгүден бээр-ле кара эмнерни ажыглап, аарыг-аржыын эмнеп ап чораан. Кадык камгалал талазы-биле тускай эртемим чок-даа болза, сыын мыйызының ханын чөптүү-биле ажыглавайн, төтчеглекчи езу-биле аажылаарын болдурбазынче чонну кичээндирдим.

Бораш ОНДАР.

Сут-Хөл кожуун.

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының кичээнгейинге

СПОРТЗАЛ – ГАРАЖ ЭВЕС-ТИР

Рынок харылзаалары эгелээр мурнунда, Чыраа-Бажы суурга улуг спортзалды туткан турган. Ооң тудуу чоруп турда, чурттакчы чон, спортка ынак аныяктар ооң тудуг ажылдарынга халас дузалажып турдулар. Кажан спортзал ажыглалга кире бергенде, аңаа янзы-бүрү маргылдаалар доктаамал эртип турган. Кожа-хелбээ суурлардан спортчулар кээп, маргылдааларга-даа киржип турду. Чон ынчан аңаа хөй чыглыр апарган. Билдингир спортчулар, ооң хоочуннарының дугайында хана солуннарны үндүргеш, чон таныжары-биле азып турганын суурнуң чурттакчылары сактыр.

Спортзалга хол, бут бөмбүктериниң, стол теннизиниң, шыдыраның секциялары ажылдап турган. Залга директорлап турган дээди эртемниг күш-культура башкызын ажылындан хостааш, орнунга кандыг-даа эртем чок Константин Иванович Сарыгларны киирген. Чаа директор келген соонда, спортзалга ажылдап турган башкылар, ажылчыннар оон үнүп чоруткулаан. Оларның орнунда директорнуң төрелдери ажылдап эгелээн: оглу таңныыл, чуржузу-биле күдээзи амгы кочегарлар. Кандыг-даа тускай эртем чок чуржузу Омак база дуңмазы — тренер-башкылар.

Спортзалга кочегарлар шуут ыызырынмас, чүге дээрге, чаа директор хөмүр-дашты бодунуң бажыңының хериминиң иштинге дүжүртүп алыр чаңчылдыг. Кочегарлар хөмүр-дашты ооң бажыңындан алгаш, кочегарга чедир идер тергебиле идип чорааш чедирер. Орук аразы 1 км ажыг. Кочегарлар хөмүр-даш ап бааргa, херим шоочалыг, бажыңы ээн, ыттарын боош салыпкан боор. Хөмүр-даш сөөртүр терге дилеп алгаш, ооң ишти хөмүрнү хөлезизинге бээр. Мындыг ажылга улус каяа ыызыртынар, ооң кадында, аштакчыларның, кочегарларның акшазын боду үлээр. Олар шалың ведомозунга чаңгыс-даа ат салып көрбээннер. Шалыңы бирде чүгээр-даа, а чамдыкта куруг-даа болгулаар. Шалың акшазы санажып, Чадаана бадар дээрге, аайдедир орук өртээ 160 рубль, директор ону дыңнап кагза, хорадап, эттеп каг чазар, «ам Чадаанадан үргүлчү бодуң алыр сен!» дээр.

Арай деп сөөртүп алган хөмүр-даш-биле одалга системазын чүгле доңурбазы-биле соок сугну насос-биле сывыртап хонар апаар. Директор камнап алган хөмүр-дажын кожаларынга чылдың-на садыптар. Ол хөмүр-даш-биле кышты өттүр бодунуң, оглунуң болгаш кат-иезиниң бажыңнарын одап кыштаар.

Ам чараш залывысты даштындан көөрге-ле илдең: дашты-ишти хирлиг, чугайлаттынмаан, азыгларында саргара доңа берген сидиктер хөй, чүге дизе, ында туалет чок, зал девискээринде хүл, бок овааланы берген чыдар, оларны чаңгыс-даа үндүр сөөртпээн. Септеттинмейн турар шалага ойнааш, кемдеп турган улус бар.

Чадаанадан келген дозуну өөнге дүжүрүп алгаш, баштай бодунуң, оглунуң бажыңнарынга ажыглааш, артканын ажылчыннарга эккеп бээр, оозу чедишпес. Спортчу секциялар ажылдавастаан, ойнаар херекселдер чок. Ойнаар күзелдиг болзуңза, бодуң бөмбүүңбиле келир сен. Директор спортзалга ийи-чаңгыс келгенде, таакпылап, кончуттунуп базып турар.

Боду кол ажылынга турар чайы чок. Чүге дизе, машиназы-биле хүннүң-не Чадаана биле суур аразында улус сөөртүп турар.

Залдың соогу аажок, аңаа ойнаан оолдар доңуп турар. Бо чылгы кыш харын-даа өршээлдиг, чылыг кыш-тыр. Соок кыштарда, залды чеже-даа доңурдулар.

Суурнуң спортзалы Чадаана хоорайның ургларның спорт школазының салбыры-дыр. Ооң удуртукчулары болгаш суму чагыргазы кайнаар көрүп турарыл? «Чеже-даа хомудал бижээш, мени шыдавас силер!» деп бир катап эзирик алгырып турду. Ындыг бардам бүзүрел кайыын тывылганыл? Азы удуртур черлерде ооң өңнүктери ындыг кончуг бе?

К.М.Сарыгларны бистиң чер улузу Завгар деп шолалаар. Чүге дээрге ол мурнунда гараж эргелекчилеп турган. Чүгле хөй чон чыглыр спортзал дээрге, ээн гараж эвес-тир деп чүвени аңаа канчаар тайылбырлаарыл?

Н.К.МОНГУШ.

Чагаалар аразындан

КӨВҮРҮГЛЕР ЧААРТТЫНЫП ЭГЕЛЭЭН

Үе-шаг өскерлир дижир болгай. Бистиң кара-хөлчүлерниң «Кошкар-оол» көвүрүглери дижип адап турарывыс 2 көвүрүг күчүлүг, дааш-шимээнниг Алаш хемни кежир аргыжылга оруу болуп, чонга 30 ажыг чылдар дургузунда бараан болуп келген.

Муңгаш-Кыйыгда эргижиреп элээн көвүрүг аргыжылгага айыылдыг апаарга, Кызылдың «Мостостроитель» ККБ-ниң участок начальниги В.Г. Балабановтуң бригадазы эрткен чылын чаа көвүрүгнү кылып, ажыглалга киирген.

Ол тудугжулар Чодураалыг арыгда ийиги Кошкар-оол көвүрүүн чаартып, солуп кылыры-биле бүгү техниказын ында көжүрүп эккелген. Участок начальниги Владимир Григорьевичиге, база ооң бригадазынга Шагаа таварыштыр байыр чедирип, күш-ажылчы чедиишкиннерни күзедим.

Ортун-оол САЛЧАК.

Кара-Хөл суур.

Оорнуң оруу муңгаш

АЪТТАР тудары, эш судтары, ПАРЛАЛГАГА чырыдары — дээштиг арга

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының чаа соңгуткан даргазы Хонук-оол Монгуш мал оорунга удур демисел дугайында Чадаана хоорайга зона аайы-биле «төгерик столду» 2006 чылдың ноябрь 25-те эрттиргенин массалыг информация чепсектери: телевидениеге көргүзүп, «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парлаанын көрген, номчаан боор силер.

Кайы кожуундан кандыг, чеже мал оорлаанын көргүстү. Сүт-Хөл кожуунга хамаарыштыр алырга, өске мал-маганны саңаваска, чүгле чылгы малды безин 240 ажыг башты оорлаан. Аңаа удур демисел ажылы кожуунда чүге көзүлбезил?

Тывалар Моолдуң эрге-чагыргазының-даа адаанга, Россияга каттыжа-даа берген үелеринде оорларга удур шыңгыы хоойлуларлыг турганы-биле оорлар ынчан ында-хаая-ла турган.

Тыва чон шаандан тура, өске кижиниң эт-херексел, мал-маганын карак ажыттап оорлап чорбаан. Ону мен безин эрткен бичии чурталгамда көрүп чордум. Барчогун айтыржып, диленип алыр чордулар. «Дилээн – алыр, ыглаан – эмер» деп чугаа таварылга болуп тыптып келбээн-не болгай. Шынапла, оор-сук чок тайбың үелерде өреге бүрүзү саап ижер инектиг, мунар челер, маңнаар аъттыг, шээр малдыг чорду. Малын кадарбайн-даа одарже үндүрүптер. Кокай-бөрүден камгалаары-биле шээр малын аалдар үлүглежип карактаар, мээң-даа бичиимде ажылым ол чорду. Ынчан аалдар өглериниң эжик-дүндүүн кажандаа шоочалавас, тайбың үелер турду. Ийи-чаңгыс кайгалдар дээр улустар база тургулаан. Оларны ол үениң шыырак дээн хамнары шо-төлгезин салып тургаш дораанна тудар турган. Ындыг хевирлиг таварылгага шыырак-ла ялалаткан Ала-Дарга кырган-ачаның чугаазын дыңнаан мен.

1940 чыл-ла боор. Ишкинге чайлаавыска чайлап чыткан бис. Эртези кончуг аалывыс адаандан 3 аъттыг кижи чоктап олур. Бистиинге келген кырганның чугаазыбиле алырга, оларның бирээзи Хүргүлек, шола ады Кызыл-Баштыг ачамның адазы сугже углай чорупту. Ойта-Санчы дээрзи Дакпай акый сугже углапты. Бистиинде келгенин топтап көөрүмге, сегелиниң көк салы өшкүнүү ышкаш узун суук, дөңгүр бажының дүгү ак өшкү-ле, улуг көк карактарлыг. Келген дораан-на ачамны «план алзыптың, хүреген» дээр болду. Херектиң ужуру дүүн бир аалга кады арагалааннар. Ол-ла шиибиле баштарын эмнээр аалдар дилеп, бистиинде келгеннери ол чүве-дир. Ачамны күдээм деп орары, кадайы авамның адазының угбазы болур кижи-дир. Өгде белен арага чок болганы-биле хойтпак хайындыра берди. Кады келген өөрлериниң барган өглериниң база ыш-бузу бургурткайнып эгеледи.

Келген кырган-ачайның солун чугаазын, изиг боорга, адаккызын даап каан хана өттүр даштын өг девээзинде ширтек кырында чыдып алган кончуг таптыг дыңнап чыдыр мен:

—Ынчан кончуг аныяк мен – деп, кырган-ачай чугаазын эгелеп алды. – Час дүжүп, көк чаа-ла үнүп эгелей бергенде, көктээн эликтер аңнаары-биле Чиңге-Хемни өрү үнгеш, бажында артка үнүп келгеш, аъдым дыштандырып таакпылап олур мен. Аъдым былгыргылааш, кулактарын сүвүрертипкеш, Алдыы-Ишкинниң Калгалыгже ашкан орукче көөр болду. Удаваанда оруктап аъттыг ийи кижи үнүп келди. Бирээзи кончуг улуг ирт үңгерип алган. Дораан-на танып кааптым. Дүрген аъттан, бистиң-биле кады чоруур сен дээш, Ишкин аразын куду баткаш, одагланы бердилер. Алдыы-Ишкин ажып чордувус, чорук-херек чогувас боорга, орук ара Калгалыгда Дүлей-Чалаң сугдан бо иртти аптывыс диштилер. Изиг-ханнааш, часкы хүн карааанга даамчырап удуй берип-тир мен. Өртеп каан аъттарывыстың бирээзи киштээрге, оттуп келгеш көрген, оорларның сүрүкчүлери истеп чедип келген болду.

Мени Чызаанга (чаргы чарып, шиитке үндүрер чер) эккелгеш, чээрби беш катап шаагай-биле ялалааш, мойнумга «дөңгү» дээр аът хомуду ышкаш ыяш кедиргеш, кирген-не аалыңга демдегледир сен дээш, хуусаа айыткаш, салып чорудупкан. Оомну демдегледип ол-ла аалдар кезип чорааш, бир аалга келдим. Мээң үем кадай-кыс мени көрүп каан дораан-на, ойнайсылдай, ой, экизин, белен хомуттуг аът келген. Ыяжым төнүп калган, шанактанып алгаш ыяштаарымда деп бо-ла. Ол орта чажыым чанып, ырмам сынып, ыргаам хөндүрүлген. Оор ышкаш хайлыг-диптиг, бак чүве чок деп чүвени көрген болгаш, хөй оолдарлыг бооруңга, ону бодазын, сеңээ мээң чагыымдаа боор ыйнаан – деп, кырган чугаазын дооскаш, арагазының артыын бодунга ап чорууру хойлаарак дээр бичии көгээржиинге кудуп алгаш, өөрүм планын канчаар күүсеткеннер ирги, мен оларга барайн дээш бистиң-биле чолугуп байырлашкаш чорупту.

Ийиги таварылгадан дыңнааным. Тозан хар чоокшулай берген, ам-даа бистиң аравыста чурттап чоруур Калчан-Баштыгның чугаазы:

—1948 чылда Кызыл-Тайганың Ишкинниң Чайлаг-Шөлге садыындан Суг-Аксының белеткел конторазынга дужаар аң-өлүк кештерин шанакка сөөртүп алгаш баткаш, оомну дужаап берипкеш, чанып бадып орумда, чаа тургустунган Киров колхозунуң Дөң-Ужу фермазының инектери мээң шанаамдан төгүлген сиген чыып чип, шуужуп алгаш, чоорту уурук-суруктап чыткылап калды. Чаңгыс аныяк шарыжыгаш менден чыда калбайн эдерзе-эдерзе, Ишкин ооруунда уургай аксының таңныылы Чолдак Хеймер-оолдарга чедир эдерип келген. Өгге кире бээримге таныырым, Ишкин чурттуг Дыл-Башкызы деп шолалыг акый олур. Молдурга садып алдым, сокчуп бербес сен бе дээш, дузалаштырып, эъдимни шанаамга салыштырып алгаш, чанып келгенимде, инектиң кадарчылары мени истеп тыпкаш, шагдаа эдертип алгаш келгеш, эътти доозазын алгаш, мени карабажыңнадып кааннар.

Удаваанда Суг-Аксының Культура бажыңынга ажык суд болган. Бисти буруудаткан ялалакчывыс район прокурору Сарыглар Серің-оол. Ооң ялалааны ам-даа сагыжымда таңмаланып артып калган: «Шак бо ийи буттуг бөрүлерни Тыванын көктүг-шыктыг чуртунга кажан-даа бастырбас мен». Мени 15 чылда, дузалашкан эжимни 14 чылга хосталгазын казып шииткен. Эң-не хараданчыг чүве, «бак кижи — балалыг» дээни ышкаш, актыг-шынныг, алган кадайлыг, ажы-төлдүг хөөкүй эжимни сарыыл чок үүлгедип алганым бужар бак бузуттуг херекче киир идипкеним дээш бүгү назынымда бодумну-ла хилинчектеп артканым бо.

Удаваанда Суг-Аксының Культура бажыңынга ажык суд болган. Бисти буруудаткан ялалакчывыс район прокурору Сарыглар Серің-оол. Ооң ялалааны ам-даа сагыжымда таңмаланып артып калган: «Шак бо ийи буттуг бөрүлерни Тыванын көктүг-шыктыг чуртунга кажан-даа бастырбас мен». Мени 15 чылда, дузалашкан эжимни 14 чылга хосталгазын казып шииткен. Эң-не хараданчыг чүве, «бак кижи — балалыг» дээни ышкаш, актыг-шынныг, алган кадайлыг, ажы-төлдүг хөөкүй эжимни сарыыл чок үүлгедип алганым бужар бак бузуттуг херекче киир идипкеним дээш бүгү назынымда бодумну-ла хилинчектеп артканым бо.

Мээң-биле болган таварылганы солундан номчаан оолдар түңнелден үндүрерлер боор. Оорсук ышкаш мындыг бужар, бузуттуг херектен чүгле боттары эвес, эш-өөрүн камгалаарын база күзээр кижи-дир мен.

Мен бир-тээ, мал оорунга удур демиселге хамаарыштыр айтырыг көдүрүп турар болганымда, мээң мындыг саналым бар:

Бирээде, кожууннарның иштики херектер килдистеринге шаандакы ышкаш аът ажаар черлерден тургускаш, аңаа аъттар тудар. Сүт-Хөлдүң милициязынга бүрүн дериг-херекселдиг аъттарны ажаар-тежээрин Доржу Кызыл-оолович Ондар харыылап турду.

Сөөлгү үеде оорларның кажарааны, милицияның оорлар-биле демисел чорудар ажылдакчыларындан ажып турар апарган. Олар кажан-даа оорлап алган малын машина-техника оруунче киирбестер-дир ийин. Машиналыг оларны каш хонук истээринге бензин чарыгдалы кончуг улуг. Шагдаа черинде ынча хөй, төктүп чыдар бензин бар эвес.

Ийиде, назы четпээннер оорлангаш туттурган таварылгада. Оларның ада-иези, төрелдериниң киржилгези-биле эш судтарынга сайгарар. Бөлүк оорларның херээн кожуун, суму төптеринге хөй кижи киржикчилиг ажык судтарга көөр. Ол кончуг дээштиг болурун база амыдыралдан көрүп чордум.

Үште, оор херек үүлгеткеш туттуруп шииттиргеннерни массалыг информация чепсектери: телевидениеге көргүзүп, радиога чугаалап, солуннарга бижип чырыдар болза, ооң дээштии кончуг улуг болур.

«Төгерик столга» оорлар-биле демиселге Россияның Чазааның талазындан деткимче чок деп чугаа база үндү. Оорланып турарлар каш борбак тывалар. Аңаа удур күштү мөөңнээр үүве болза, арга-дуржулгалыг, эртем-билиглиг кадрлар бисте четчир бар-дыр ийин. «Тура чокта, күш чок, дус чокта, амдан чок», туралаар-ла болзувусса, кылып болгу дег ажылдар-дыр.

Сегбе ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.

Амыдырал айтырыглары

БЕЛЕН ЭВЕС ЧУРТТАЛГАМ

Билип кээримге-ле, ада-ием чок, даайларым аалында, оларнын өг-бүлезинге өзүп-доруккан кижи болдум. Төрээн чуртум Эрзинниң Мөрен сумузу. Даайларымны Мадээ биле Түкчээ дээр. Шаанда угу кыргыстар боор улус. Мадээ Кыргыс арбан, суму-даа даргалап чораан. Түкчээ Кыргыс үргүлчү шүүгү даргалап келген. Кайызыдаа Тыванын мурнакчы революсчу кижилери чораан. Эң-не кижизиг, топтуг, Тыванын келир үези дээш эвээш эвес күжүн салып келген улус чүве.

Мен бодум Нарын школазынга 4 класс дооскаш-ла, колхозка ажылдай берген мен. Мээң адымны Мадээ Чыксама Кыргысовна дээр. Даайларымның ачызында ажыл-агый, өөредилгеже хандыкшып кирген мен. Ол үеде Тыванын ховулары шөл-шөлү-биле хостуг кур черлер-ле болгай. Араттар тараа тарыырда үрезининиң шаа-биле бичии эвээш черлерге андазын-биле чер чардырып аар. Мен 4 класс дооскаш-ла, аът бажы мунуп эгелээн мен, даайым андазынны черже кадай тутпушаан, черни аңдарып эгелээр. Ооң соонда мен аът мунуп алгаш, илиртеп кириптер мен.

Удатпаанда Тывага көдээ ажыл-агыйны сайзырадыр, кур черлерни шиңгээдир деп доктаал үнген. Тыванын ховуларынга күчүлүг тараа тарыыр тракторлар келир деп медээ дыңналы берген. Ооң-биле кады революсчу кыйгырыг диңмиттелди: «Кыстар, тракторже!». Кыйгырыг үнерге мен бир кыс эжим-биле ынчан Кызылдың профессионал-техниктиг училищезиниң бирги өөреникчизи, баштайгы доозукчузу кылдыр 1953 чылдан эгелеп өөренгеш, 1954 чылда Тывага бирги херээжен механизатор кылдыр доостум. Училищени эң эки демдектер-биле тракторист-машинист деп мергежилдиг доозуп үнгеш, черимниң карак четпес ховуларын, ужукыдыы көзүлбес улуг девискээрни күчүлүг трактор-биле чардырып кирипкен мен. Мээң аңдарып турган кур черлеримден чер-чуртумнуң колхозу эгээртинмес дүжүттү ап турдулар. Күскү үеде кызыл-тастың, арбайның ээрем далай дег дүжүдү, төнчү чок хөл агымы дег, чалгып чыдар чүве болгай. Ол ажыл-ишке, база кандыг-даа ажылга, эң ылаңгыя кадыг ажылдарга эр улустан дудак чок турдум. Аар улуг демир-дестидаа хала чокка көдүргеш, машинага, тракторга чүдүрүп ап чордум. Бодум база улуг, мөгешыырак, аныяк-даа турган мен.

Күскү үеде база трактор-биле чер чарар, часкы үеде тарылга дээш олут-даа орбайн чордум. Ол үеде Эрзин, Тестиң каттышкан МТС турган болгай, кышкы үеде тракторлар септеп турдувус.

Чүнү кылбаан дээр мени: трактора 12 чыл ажылдааш, суурга мотористеп ажылдап турдум, сайгылгаан чок үеде суурну ол мотор дузазы-биле мээң чырыдып турганым ол.

Школага таңныылдап, класстарга хөй суугулар одап, ховушөлдерге кадыыр-биле сиген кезип, хой мал кадарып дээш, бүгү-ле эр кижилерниң кылыр ажылдарын чаныш-сыныш чокка тудуп, ажылдап чораан мен.

Сөөлзүредир өг-бүлелиг апаргаш-даа, школада ол ажылымны кылбышаан, дүне суурга мотористеп турдум. Ниитизи-биле 45 чыл ажыл стажтыг мен. Шаңга, гаражтарга таңныылдап-даа шаг болган мен. Улуг оглум шору өзүп келгеш, шериг чорупкан турда, мээң ажыл-ижимни колхоз, совхоз баштаар чери хүндүткелдии-биле үнелээш, В.И. Ленинниң 100 чыл ою медаль-биле шаңнаан.

Обком профэвилелдиң, Көдээ ажыл-агый яамызындан, колхоз баштаар черинден хүндүлел бижиктер-биле шаңнадып-даа чордум. 1989 чылда оолдарым аайы-биле Кызылга келдим. Күрүнеге, төрээн чуртумга бодумнуң күш-ажылым-биле бараан боор дээш кызып ажылдап чорааш, 1996 чылдан тура, 1-ги бөлүктүң инвалиди болдум. Кадыым чидиргеним — мээң улуг каражам, ынчалзадаа мен хөйну кылган мен.

Кадыымның баксырааны-биле бо сөөлгү үелерде үргүлчү эмнелгеге аарып чыдып аар апардым. Бажың чок тергиин улуг түрегделди көрүп келдим. Көдээге өөм ээзи-биле күрүне бажыңынга олурган бис. Ол бажың күрүне холунче кирген, өөм ээзи чок апааарга, мен хоорайже чедип келгеш, дачалар хөлезилеп, бүгү Кызылды одуртур каш пенсиям-биле хөлезилиг бажыңнарда чоруп тур мен. 1990 чылдан эгелеп, Кызыл хоорайның бажың оочурунда мен. Оглум бар, ол оглум Чечняже 2 удаа чораан, кадыы, нервизи шуут баксырап калган. Ол оглум-биле кады олурар бичии эрги 1 өрээл бажыңдан бистиң байдалывысты өөренип көргеш, чазакчагырга чери, социал байдалы берге өг-бүлелерни харыылап турар албан чери тускайлап берген болза деп дилеглиг бижип олурар кижи-дир мен.

Кара ажылга ажылдап чоруурга, пенсия көңгүс эвээш боор чүве-дир. 2 муң рубльди бажың хөлезининге бээрге, үгле муң рубль ботка артар. Ооң-биле үүдаа садып ап шыдавас, дыка берге-дир. Ынчангаш Чазактан бажың дилеп олурар кижи-дир мен. Билдириишкинни киирип каан мен. Шериг-оол даргага киреримге эки кылдыр харыылап берген, а бодум бо үелерде комиссияга идегеп артым.

Мээң адрезим: **Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 21, кв. № 3, 2 дугаар подъезд, 1 дугаар каът, барак №1, «Восток» автобус доктаамы.**

Чыксама Кыргысовна Мадээ, 1-ги бөлүктүң инвалиди.

Бистиң дилээвис:

Бис Мадээ Чыксама биле хоорайның ниити аарыглар эмнелгезинге кады эмнедип чыттывыс. Мадээ Чыксама Кыргысовнаның аар-берге амыдыралының дугайында дыңнап шаг болдувус. Ол боду кончуг ажыл-ишчи, мөгешыырак-даа чораан кижи-дир. Төрээн чуртун бодунуң күш-ажылы-биле көдүрүп чорааны ылап кижи-дир. Эр улус-биле дөмей ажылдап чораан кижи ышкажыл, бодунуң түреп өскени, өскүс амыдыралы, кара ажыл дээш бодун камнанмайн келгени – түңнелинде кадыы баксырап аараан. Бажыңны 10 ажыг чыл оочурлаан.

Мадээ дег берге амыдыралдыг, ажыл дээш кызып чораан-нарны комиссия кичээнгейге ап, хынап-сайгаргаш, түңнелден үндүрүп, харыыдан бээр болза экидир деп бодаар-дыр бис.

Мындыг байдалдыг улуска хүнү-биле чурттаар оран-сава херек. Боду болза, бичии өрээлден-даа берген болза деп тур.

Эмнелгеге эмнедип чыткан бөлүк аарыг улустар.

Бир материалга хамаарыштыр

ХӨЙ ЯНЗЫ АЖЫЛДАРНЫ КЫЛЫП БОЛУР

Бады Ооржак кырган суг күжү-биле ажылдаар, бо үеге тааржыр, улуг чарыгдал үндүрбес кончуг ажыктыг механизмни кылып алырын сүмелеп бижип тур. А ол сүмени эдерип, суг дээрбезин кылып алгаш, ажыглап эгелээниниң дугайында солун-сеткүүлден кандыг-даа медээ номчувадым.

Агым суглуг черлерге ону чоп кылып ап болбазыл. Суг дээрбезин бир шимчедип алыр болза, хөй янзы ажылдарны кылып ап болурун бадыткап бижээн болгай. Эң ылаңгыя чырыкты оон ап болур, чер суггарар, тараа тыртар, алгы эттээр дээш оон-даа өске ажылдарны кылыр кылдыр улаштыр чогаадып ап болур. Суг дээрбезин канчаар кылырын, ооң схемазын, харын-даа македин кылгаш, Кызыл хоорайның Алдан-Маадыр аттыг национал музейинде берип каан мен деп бижээн болгай. Суг дээрбезин хереглээн, кылыр күзелдиг кижилер оон көрүп ап болур-дур. Эң ылаңгыя Тожу кожуунда Ий сумузундан 2007 чылдың январь 16-да үнген 4 дугаарлыг солунда Сержиңмаа Бириней 1950 чылдар эгезинде Ий хемниң суунуң күжү-биле ажылдаар электри станциязын чалаттырып келген орус омак-сөөктүг кижи ажылдадып үндүргенин бижээн.

Ам бо үеде Бады Ооржак кырганның саналдап турары суг дээрбезин ажыглаар үе келген деп бодап турар мен. Бир эвес ону кылыр деп бодап алзыңарза, кырганны чалап, арга-сүмеден айтырар болзуңарза, ол чажам дивейн дузалаар боор деп идегээр мен. Тоора-Хемден чырык дилеп олурбайн, даргаларыңар, депутаттарыңардан электри күжү бээр суг дээрбезин кылдыртып бээрин дилээр болзуңарза, оон дээре чүве чок боор. Ий хемиңер чаныңарда-ла болгай.

Ояа АМАЙ-ООЛ.

Кызыл кожуун.

Төөгүнүң арыннары

ЧАСТЫРЫГЛАРДАН ТҮҢНЕЛ ҮНДҮРЕР ТУРГАН

Москва чоогунга немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шапканының 65 чылынга тураскаадып көргүскен кинону көрүп орган кижи бүрүзү, ол хире күштүг күрүне барып-барып, тайбың үеде канчап буступ дүжерил деп айтырыгга муңчулуп турарынга кым каттышпас боор.

Берге шактарда Москва камгалалын Күрүнеиң камгалал комитеди болгаш Дээди Кол командылакчы Иосиф Виссарионович Сталин дүн-даа, хүн-даа чокка удуртуп-башкарып турган. Чаа камгалал шугумнарының тудуушкуну эгелээн. Хүн келген тудум-на, найысылалдың хевири өскерлип олурган. Садовое кольцо дээр кудумчунуң делгемнеринге демироруктуң рельстеринден кылган танкыга удур «чараа-чеченнерни» белдирлерге болҷаш шөлдерге бетондан кылган боо адар черлерни база тургускан. Дүнелерде немец бомбардировщиктерниң халдаашкынын ойтур шапкан дүндүштелдир адар бооларның (зениттерниң) дааштары диңмиреп турган. Дайзынның бүзээлээшкининиң дээрбээнге болза-даа хөлүн эрттир хилинчекти көрген ленинградчылар, москвачыларга мынча деп бижээн: «Шак бо түрлүг шакты бистиң чүрээвис, бистиң сагыш-сеткиливис силерниңбиле, төрээн Москвавыс-биле кады».

Совет дайынчыларның хүрээлелинге камгалалдың чедиишкининге бүзүрел быжыккан. «Немецтер Москва чоогунга чылча шаптырар», «фашистер Москвага келбес» деп, совет улустуң чазыг чок болгаш быжыг сөстери бо.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 24 чыл оюнуң байырлалының бүдүүзүнде, октябрьның 6-да, найысылалдың Москва Совединиң партия болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлери-биле чаңчыл езугаар хуралы болган. Ол хурал «Майковская» дээр метро станциязының чер иштинде залынга болган. Хуралга илеткел кылып И.В.Сталин немец-фашистиг эжелекчилерни тиилеп алырының перспективтиг планнарын аңаа чугаалаан.

Москва тулчуушкунунга ийи таладан катай 2 миллион ажыг кижи, 2500 хире танкылар, 1800 чыгам самолеттар болгаш 25 муң ажыг чепсектер болгаш минометтар киришкен.

Генерал И.В. Панфиловтуң танкылар узуткаар алдарлыг 316 дугаарлыг дивизиязының бөлүү Волоколамскиниң чазаглыг оруунга немец танкылар-биле тулчуушкунга өлүм чок эрес-маадырлыг чорукту кылган. Сөөлүнде барып бүгү чуртка тарай берген болгаш бүгү Кызыл Шеригниң кыйгырыы апарган. «Россия улуг, делгем, ынчалза-даа аткаарлаар чер чок, артывыста — Москва» диген сөстери-биле ротаның политудуртукчузу В.Г.Клочков хыдыкчы дайынчыларны улам ыңай хей-аът киирген.

Москва чурттуг, ортумак школа дооскан, комсомолчу 17 харлыг Зоя Космодемьянская немецтерниң эттеп соккан каржы-дошкун шаажылалының үезинде аныяк патриотчу кыс дайзынга бодунуң отрядын айтып бээр туржук, бодунуң адын безин адап бербээн. Кажан ону кызыл-давандырзын сүрүп алгаш азып өлүрер аскызының баанга мойнун кедиріптерге мындыг сөстерни сөглеп четтигипкен: «Ийе, силер мени өлүрүп-даа каарыңарга, силер ышкаш ойлук чок фашист идегеттерге удур туржур миллион-миллион өөрүм бар. И.В. Сталин силерни күскү хадаан бүрү дег ширбип үндүрүптер». Оон улаштыр ооң чугаазынга шыжыккан магачыннар тургузуп алган сандайын аңдара тептерлер. Өлүмүнүң мурнунга Зояның коргуш чок болганы совет улустуң чанышсыныш чок эрес-дидим чоруунуң үлегери болу берген.

Дээди кол командылал совет шериглериниң удур шавар халдаашкынынче киреринiң дугайында шиитпирни декабрьның 5-6-дан эгелээрин ол-ла езугаар күүсеткен. Гитлержилер бир-ле дугаар хөй санныг дайынчы техникаларын, өлген, читкен офицерлерин, солдаттарын каггаш, дезип үнгеннер.

Кызыл Шеригниң дайынчылары дайзынны истеп сүрүп чоруп тургаш, бистиң черивиске фашистиг эжелекчи дээрбечилерниң кандыг үүлгедиглерни кылганын караа-биле бүзүревейн турганнар. Чүл ол? Бузулган хоорайлар, өрттенген суурлар, улус азып өлүрер чагыларда совет патриоттарның мага-бодун, орус национал культураның үрегдеттирген тураскаалдары чаржынчыы-биле көстүп турганнар.

Эжелеп алганы девискээрлерден аныяк кыстарны Германияга аппаргаш шинчиирге, чаңгыс-даа паштыг, шээр аарыглыг кижи тывылбаан. Эмнелгениң улуг профессору шак мындыг культуралыг чуртту кажан-даа эжелеп ап шыдавас бис деп түңнел үндүрген дээр.

Мындыг чараш келир үелиг Совет Социалистиг Республикаларның эвилели канчап тайбың үеде буступ дүшкенил? Украина ышкаш ындыг улуг эвилелчи күрүненiң удуртулгазынга ажылдап турган Никита Хрущевту, ооң юридиктиг, философчу эртем-билиг чогун билбейн ВКПСБ-ниң Төп комитединiң аппарадынче ажылдаар кылдыр ону Иосиф Виссарионович Сталин депшидип ажылдадып алган. Ооң түңнели кандыг болганыл? Хамааты, Ада-чурттуң Улуг дайыннарын тиилээн, хоорай, суурларны, үлетпүр-бүдүрүлгелерни, колхоз, совхозтарны америк доллар-биле деңнээн совет акша-биле 2600 миллиард түңнүг когаралды сталинчи дөртку беш чыл планы-биле катап тургузуп каан, делегейде ат-сураа алгый берген шылгараңгай күрүне ажылдакчызы И.В.Сталин мөчээн соонда дораан-на, Никита Хрущев хоп-нүгүлүн олче тарадып эгелээн. Ол хоп дээштиг биске чүнү-даа бербээн. Эрге-чагыргага сес безин чыл чедир ажылдап чадап чыткаш, Сталин-биле кады ССРЭни тургускан шылгараңгай күрүне ажылдакчыларын Молотовту баштадыр, үгле «Ада-чурттуң Улуг дайынын Сталинниң шылгараңгай удуртулгазының ачы-хавыяазында тиилеп алган бис» дээн чугаазы дээш ССРЭ-ниң Камгалал сайыды албан-дужаалындан Георгий Константинович Жуковту ажылындан үндүрген.

Никита Сергеевич Хрущев олла бүгү чөгенчиг ажылының түңнелинде боду бодун алгап-мактааш, Социалистиг Күш-ажылдың маадырының алдын сылдызын улаштыр-улаштыр үштү ап четтигипкен болдур ийин.

Леонид Брежнев, Хрущевту 1964 чылда солааш, ооң чөгенчиг ажылдарын эртем-билиглиг кижилерниң киржилгези-биле сайгаргаш үндезин чоктарын күш чок болдурар турган. Л.Брежневтиң ону кылбааны Михаил Горбачевтуң улуг акызы Хрущевту өттүнүп, бакка сурагжаан эде тургустунуушкуну-биле эң чараш, келир үелиг Совет Социалистиг Республиканың Эвилелин дүжүрбейн, ооң улус чонунга качыгдал, човуланны таварыштырбайн-даа баар туржук ирги бе дээн хөй өөрүмге каттыжар-дыр мен.

Сегбе ОНДАР,
дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

«ЧҮГҮРҮК САРАЛА» – тыва чогаалдың баштайгы романы

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейиниң тыва хамнаашкынны шинчилээр эртем-шинчилел төвүнүң ажылдакчылары «Чүгүрүк Сарала» – тыва чогаалдың баштайгы романы» деп төөгү материалдарындан тургустунган чыынды номну 1000 экземплярга парлап үндүрген.

2005 чылдың июль айда Тыва Республиканың Чазааның чанында тургустунган Эксперт төвүлелиниң шиитпирин езугаар М.Б. Кенин-Лопсаңның «Чүгүрүк Сарала» деп чогаалын тыва литератураның баштайгы романы деп бадылаан. Эксперт төвүлелиниң кежигүннери – Тыванын эртемденнери болгаш чогаалчылары тыва литератураның төөгүзүн сайгарып көрүп тургаш, төөгү материалдарынга даянып алгаш, мындыг чугула шиитпирни үндүрген.

«Чүгүрүк Сарала» деп чогаалын М.Б. Кенин-Лопсаң Ленинградтың Күрүне университединге өөренип тургаш, 1948-1952 чылдарда бижээн. Ынчалза-даа ол чогаал ниитилелдиң үнелелин албайн барган, ынчангы совет идеология «кижи дугайында эвес, а аът дугайында чогаал-дыр, автору — Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү база эвес» деп шүгүмчүлээш, чырыкче үндүрбейн барган. Ооң соонда ону 1965 чылда Тыванын Ном үндүрер черинге директорлап ажылдап турган Сарыглар Максыровна Кудажы «Улуг-Хемниң шапкыны» деп эде адааш, чырыкче үндүрген. Ол дугайында Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Ч.Ч. Кууларның, С.М. Кудажының сактыышкыннарын база эртемден У.А. Донгактың бо талазы-биле эртем-шинчилел ажылын, Эксперт төвүлелиниң шиитпирин, ооң кежигүннериниң илеткелдерин дээш, оон-даа өске төөгүнүң херечилери, бадыткалдары болур документилерни төптүң ажылдакчылары чыггаш, ном кылдыр үндүрген.

Тыва чогаалдың чамдык критиктери С.К. Токаның «Араттың сөзү» деп трилогиязын баштайгы роман деп адай бергени бо талазы-биле Эксперт төвүлелин тургузуп, эртем-шинчилел ажылын чорударынга, бо номну үндүреринге идиг болган. «Араттың сөзү» «Чүгүрүк Сараладан» элээн мурнай чырыкче үнген-даа болза, ооң жанры допчу намдарлыг тоожу дээрзин номнуң автору боду бадыткаан. Бо дугайында Эксперт төвүлелиниң үндүрген шиитпиринден үзүндүнү киирерге мындыг: «... ТР-ниң Чазааның Аппарадының социал-хөгжүлде айтырыгларының талазы-биле эргелелиниң чанында 9 кижи составтыг Эксперт төвүлелиниң чаңгыс аай шиитпиринге үндезилеп, тыва литератураның төөгүзүнде бир дугаар романны ТР-ниң Улустуң чогаалчызы М.Б. Кенин-Лопсаң бижээн деп фактыны бадыткаан. М.Б. Кенин-Лопсаңның «роман» деп жанрлыг «Улуг-Хемниң шапкыны» деп чогаалы 1965 чылда чырыкче үнген. Тыванын литературазының хөгжүлдезиниң ол ажыдыышкынының дугайында литература шинчилекчилери А.К. Калзан, Д.С. Куулар, М.А.Хадаханэ, Ч.Ч.Куулар база Улустуң чогаалчылары С.А. Сарыг-оол, Ю.Ш. Күнзегеш 1965-66 чылдарда бижээн.

С.К. Токаның «Араттың сөзү» деп ному роман-трилогия кылдыр 1972 чылда үнген. Ооң мурнунда С. Токаның ол литературлуг чогаалы тоожулар база төөгүлүг сактыышкыннар кылдыр үнүп турган.

Ынчангаш М.Б. Кенин-Лопсаңның 1965 чылда «Улуг-Хемниң шапкыны» деп аттыг үнген «Чүгүрүк Сарала» деп чогаалы тыва литератураның төөгүзүнде «роман» деп жанрга бижиттинген бир дугаар чогаал бооп турар».

Тыва литература, чогаалдың төөгүзүнүң бир херечизи болур бо номну биске халаска чырыкче үндүрүп бергени дээш күрүне типографиязының директору Раиса Комбуевна Ооржакка база типографияның коллективинге өөрүп четтиргенивисти солун дамчыштыр илереттивис.

Бо төөгү материалдарындан тургустунган ном төөгүчүлерге, студентилерге, өөреникчилерге, келир үениң салгалдарынга тыва литератураның хөгжүлдезин өөренип, шинчилээринге база бир чугула дузалал материал болуру чугаажок.

Роланда ХОВАЛЫГ,
Тыванын национал музейиниң ажылдакчызы.

Ye. Болуушкун

ҮСТҮҮ-ХҮРЭЭНИ ҮПТЭЭНИ

Ынчан Ада-чурттуң Улуг дайынының эге чылдары турган үве. Ол чылдарда мен Чадааананың долу эвес ортумак школазының эге клазынга өөренип турган мен. Ол шагда Чадаана хоорай ийи-ле кудумчулуг, бичии-бичии борбак бажыңнарлыг сууржугаш турган үве. Суур бажынга озалааш, бедик херимниг бажың турган. Улус ону Күрүнениң айыыл чок чериниң бажыңы кылдыр билир.

Айыыл чок черниң начальнигинге Сүт-Хөл чурттуг Мага оглу Монгуш Даваалай дээр дарга ажылдап турган. Чадаана сууржугаш-даа турган болза, ону Чадаана хоорай деп адаар турган. Хоорай чагыргазының даргазы Т.Ч.Хакпаанак, секретары М.Хураган-оол дээр даргалар ажылдап турду. Ынчан Үстүү-Хүрээни үптеп эгелей берген турган үези ол.

Күрүнениң айыыл чок чериниң бедик хериминиң иштинге олурган кижиден-даа улуг, баскактанып олуруп алган кижиге дүрзүлей кылып каан хола-хола бурганнар, чес, холадан кылган янзы-бүрү шажын дериг-херекселдери дээш, үүнү чок дээр боор. Ол-ла бүгү үнелиг үүлдерни херим иштинге эндере оваалап каан чыдарын сонуургап көрүп турганымны сактыр-дыр мен.

Улус ол-ла хөй үнелиг үүлдерни ССРЭ-же чорудар, оларны кылган металлдарның үнези болгаш ажыы улуг, бурганнарны болгаш өске-даа дериг-херекселдерни хайындыргаш, катап ажыглаар, а садып-сайгарган акша-төгериин фронтуга дузаламчы кылдыр чорудар деп чугаалажып турар боор үве.

Хүрээниң иштики дериг-херекселдерин, кыдат торгудан, маңныктан, хорагайлардан кылган көжегелерни болгаш өске-даа дериг-херекселдерни ол-ла чоок-кавы турган аалдар үлежип аппаргылаан дижир чораан ийин.

Ол-ла чылдарда Чадаана улузунуң кышкы алгы тоннарын хүрээден үптеп алганы кара хилиңбиле, шыва тоннарын кыдат хорагай-биле минчип, кыдып алгылаан дыка каас-шиник апаргылаан чоруурлары эскертинмес арга чок турган үве болбазыкпе.

Аваа МОНГУШ.

«МЕГЕ БУДДИЗМ ШАЖЫННЫҢ ТӨНЧҮЗҮ КЕЛГЕН»

Шак мындыг эгелиг тускай парлап каан саазынны бистиң хоорайда христиан-евангелист шажын үдүлгелиг тывалар бажың бүрүзүн соктап тургаш, тарадып чоруп турар. Кандыг-даа үдүлгелиг чонда үгле бистиң үдүлгевиске келиңер деп албадап турар чон чок. Кандыг үдүлгеге үдүүрү кижиниң бодунуң херээ. Буддизм-даа, православие-даа улусту ынчаар албадавас-тыр.

Ол «крышазы чайлы берген» тыва христиан-евангелистерниң санап турары-биле буддизм ындыг-ла меге үдүлге болза, үүге барык 3 муң чыл делегей кырында бодарап турарыл? Черле ынчаш, буддизм делегейде эңне бурунгу шажын-дыр. Христос безин Буддадан дыка хөй үвени өөренип алганын оларның кол бурганы безин миннип турар. Тыва христиан-евангелистер ону билбестер-даа чыгыы болгай аан. Оларның өске сөөк талалакчылары тываларга ону чугаалавастыр ийин. Буддизмни, эң тайбың болгаш мерген шажын өөредиин коммунизм келгижеге чедир, делегейниң бүгү чурттакчы чонунуң чартыы бодунуң үдүлгези кылдыр хүлээп алган турган болгай. Боттарының амыдыралының хөгжүлдезиниң аайы-биле сая-сая чылдарда улуг чаа-дайыннарны-даа, чаагай тайбың чуртталганы-даа көрүп каапкан бурунгу азиат чон, ооң иштинде тыва улус, часпас-тыр ийин.

Буддизм ооң лама-башкылары шыырак билиглиг болзун дээш, оларны 10-20 чыл иштинде амыдыралга чугула херек эртемнерге өөредип турар. Шаанда амгы ышкаш тускай мергежилдиг эмчилер чок турда, лама эмчилер чонун шаа-биле эмнеп чораан.

> *Буддизмни, эң тайбың болгаш мерген шажын өөредиин коммунизм келгижеге чедир, делегейниң бүгү чурттакчы чонунуң чартыы бодунуң үдүлгези кылдыр хүлээп алган турган болгай. Боттарының амыдыралының хөгжүлдезиниң аайы-биле сая-сая чылдарда улуг чаа-дайыннарны-даа, чаагай тайбың чуртталганы-даа көрүп каапкан бурунгу азиат чон, ооң иштинде тыва улус, часпас-тыр ийин.*

Христиан секталарже колдуу амыдыралы аайлашпаан азы чуртталгазында берге үвени көрген, бир болза чударадыр арагалаппдарылаан азы ажыы-биле чугаалааргa, баар чер, кылыр үве-тыппаан, кошкак кижилер барып турар. Бир катап бажыңымга евангелистер сектазы барып турар тыва өңнүүм кирип келген. Иелээ шайлап оргаш: «Үүге сарыг тыва шажыныңны, а ынчап кээрге, төөгүңну, культураңны, чаагай чаңчылдарыңны өске шажынга орнапканың ол? Тываларның чүдүп, хүндүлеп чорааны бурунгу амданныг чеми — сүттүг тыва шайны ижерге чаагай-дыр бе? Өске шажын хүлээп алгаш, сүттүг шай безин ишпестедиң ыйнаан?» деп, дорт айтырган мен. Ол «Арагалаарым аргажок, олар менче ээ көрген. Арага ишпе деп чагыды. Ынчангаш ынаар кирип алдым» деп агартынган. Сактырга-ла, буддизмде ындыг өөредиг чок үве ышкаш.

Ынчап оргаш, сүттүг тыва шайын ыят чокка ижип алган болдур ийин. Чоокта чаа көөрүмге, арнын хапыйтыр арагалап алган, менден пиво өртээ дилээн. «Угбаларың, акыларың евангелистерден үүге айтырбас сен. Олар силер ышкаш кошкак кижилерни садып алырынга ынактар болгай» деп харыылаан мен.

Бистиң ада-өгбелеривис арагага тура чок чорааннар. Ам-на харын арагачы кылдыр делегейде адывыс алгаан улус-тыр бис. Мен ада-иемниң эзирик органын көрбээн мен. Сактырымга-ла, ажын-чеминиң дээжизин чашкан, оран-таңдызын алгаан, аңаа чалбараан-на чоруур улус чоржук. Олар өске шажын улузунуң холундан диленчээ-даа албайн, оларга үдүвейн-даа чорааннар...

Алдын ЭНГЕ.

АМЫДЫРАЛГА ҮЛЕГЕР БОЛГАН

Мээң ада-ием Балчый Бичеооловна биле Байкара Ак-Кирбикович Седеннер амгы Кызыл кожуунуң Баян-Кол суму чурттуг болгаш, ТАР үезинден-не «Х Улуг Хурал» колхозтуң хойжулары чораан. Намчы ада-ием ол үеде республиканың орден-медальдары болгаш Биче Хуралдың Президиумунуң Хүндүлел бижиктери-биле шаңнадып чорааннары – оларның багай эвес ажыл-ижиниң херечилери.

Ада-ием аскыр өөр 50 хире чылгылыг, 70 хире бода малдыг, 10 тевелиг база 300 ажыг шээр малдыг, кыштың дөрт эргилдезинде көжүп чурттап чораан улус. Ачам хуу ажылдыг оолдары Сымчаан-оол, Белек олар-биле Улуг-Хемниң дожун ажыглап, Тожу кожуунче бараан аймаа сөөртүр үве. Кызылдан, Баян-Колдан куруг шанактыг чорбас – янзы-бүрү бараанар, өлүк-кешти аай-дедир сөөртүп турганнар.

Ада-ием Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтуга 90 хире малын дузаламчы кылдыр берген, өске-даа аъш-чем, алгы-кеш болгаш кат-тоорук аймаан дужааган. Ол дээш кожуунуң нам болгаш күүсекчи комитеттеринден хүндүлел бижиктерни база алганнар. Колхозтуң шээр малын эки малдап, анай-хураганын онча-менди доруктуруп чорууру дээш, ынчан С.К.Токаның, А.М.Чымбаның холундан шаңналдарны хүлээп ап чораанын ажы-төлү, бистер, билир бис.

Бо хүннерде Баян-Колда оларның уйнуктары хойжулап чоруур. Ооң бөгүнгү эки ажылдыг малчыннарынга Александр Сымчаан-оолович Седенни, Лариса Сымчаан-ооловна Седенни хамаарыштырып болур.

Мээң кады төрээннерим Калчанай Байкараевна Чаш-оол (өөнүң ээзи Кыргыс Солаанович), Сымчаан-оол Байкараевич Седен (өөнүң ишти Дөңгүр-Кара Шожатовна) орден-медальдыг, алдарлыг тевежилер. Оларны Баян-Колдуң чону эки билир. А Белек Байкараевич Седен Кызыл кожуунуң Сесерлигтиң малчыны чорду.

Ада-ием улуг уруу Билчир Седеновна Серен-Доржу Сүт-Хөл кожуунуң «Ишкин» совхозка, оон бичези Сереңмаа Байкараевна Хөпенчик Баян-Колга малчыннап чораан. База бир кызы Тамара Байкараевна Ондар Кызыл кожуунуң чагыргазынга ажылдап чораан, амгы үеде кожуунуң хоочуннар төвүлелиниң даргазы, хөй санныг уйнуктарының энерелдиг кырган-авазы.

Кады төрээннеривис Петр Байкараевич Седен колхозка профэвилел даргалап, чолаачылап, а Долума Байкараевна Седен эмнелгеге санитаркалап ажылдап чораан. Бодум колхоз-совхозтарга бухгалтерлеп, үр чылдарда Барыын-Хемчик кожуунуң ИХК-ниң шеригжиткен таңныыл албанының начальнигинге ажылдааш, пенсияже үндүм.

Седеннерниң угу-салгалы өзүп көвүдевишаан. Оларның аразында кымнарны чок дээр! Малчын улус мырыңай эндерик деп үвени бижээн үүлүмден эскерген силер. Ада-иемниң өстүрүп кааны өскүс дуңмалары Дагаажык Албанчы, Татьяна Сенди-Хуурак, Анайбан Канзан база малчыннар болганнар. Өөнге база бир өстүрүп каан дуңмазы Кыргыс Сенчен-оол кожуун чергелиг шыырак мөге болган. Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтуже эки турачы болуп чоруткаш, Ада-чурт дайынының ордени-биле дириг тургаш, а өлүрткен соонда, ТАР-ның ордени-биле шаңнаткан. Ол Украинада Погорельцы суурга бажын салган. Баян-Колда бир кудумчуну ооң ады-биле мөңгежидип адаан.

Авам дааранып, аргыттынар, а аъш-чем кылып турда, шуут кайгамчык, холу дыка чемзиг кижи. Ачам өг-бүлези чурттаар кожа ийи бажыңны туткан, пилорамалыг, дарганнаар черлиг болгаш чунар-бажыңныг чораан. Тарааны база боттары тарып, ажаап ап чордулар. Ачам бөрү өттүнүп улуур боорга, улус ону дилеп бөрү агладыр. Ол хаакты безин боду чазап алыр кижи. Дайын чылдарында Кызыл Шеригге ачам хаактарны, а авам хол-хаптарын даарап берип чорааннар.

Тыва ССРЭ-ниң составынга каттышкан соонда, ада-иемни эки малчыннар дээш көдээ ажылагый делгелгезинче делегаттар кылдыр 1951 чылда чоруткан. Олар оон аңгыда хөй-ниити шүүгүзүнүң (ам болза эш судунуң) кежигүннери чорааннар. Малчыннардан организастаан концерттерге доктаамал киржир улус. Ырлажып турда, магалыг-ла. Ада-иевис бистиң аравыста шагда чок-даа болза, угу-салгалы өгбелерин утпайн чоруур.

Багыт-оол БАЙКАРА.
Баян-Кол суму.

Тыва Республиканың улусчу байырлалы — ШАГААНЫ байырлаарының хемчеглери

Февраль 7-де

10.00. шакта – Чуковский аттыг библиотекага «Ыдыктыг байырлалывыс- ынак «ШАГААВЫС» делгелге-байырлал.

Февраль 10-да

10.00. шакта — Пушкин аттыг библиотекага «Төрээн черим аялгалары» делгелге-көрүлде.

Февраль 10-18-те

10.00.шакта — Төп библиотека системаларынга «ШАГАА келди!» — ном делгелгелери.

Февраль 11-де

10.00. шакта —Чуковский аттыг библиотекага «ШАГАА – 2007» стенд.

Февраль 12-де

10.00. шакта — Пушкин аттыг библиотекага «ШАГАА – тыва Чаа чыл» ном делгелгези.

Февраль 14-те

10.00.шакта — Чуковский аттыг библиотекага «Өгбелерниң чаңчылы» оюн-беседа. Чаңчылчаан мөөрейлер.

Февраль 16-18-те

10.00. шакта — И.Ярыгин аттыг спорткомплекске 1989-90 чылдарда төрүттүнген кыс уруглар аразынга хол бөмбүүнге эш-хуу ужуражылгалар.

10.00. шакта — Ярыгин аттыг спорткомплекске Кызыл хоорайның мэриниң амы-хуу болгаш командалар аразынга шилчип чоруур кубогу дээш бирги бокс маргылдаалары «Аныяктар биле спорт наркомания болгаш кем-херек үүлгедиинге удур» деп кыйгы-биле эртер.

Февраль 16-да

15.00. шакта — Тыванын В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга «ШАГАА * миллион инчеек».

18.00. шакта — «Хайыраан бот» шииниң чаартып тургускан баштайгы көргүзүү.

Февраль 17-де

10.00. шакта — «Енисей» Культура бажыңынга ус-шеверлерниң уран кылыгларының «Улусчу чаңчылдар болгаш езулалдар» делгелгези.

10.00. шакта — «Херел» спортзалынга Сибирь федералдыг округтуң бирги чери дээш 1987-89 чылдарда төрүттүнген оолдар аразынга хостуг хүреш маргылдаазы.

12.00. шакта — «Отчугаш» кинотеатрынга «Злой дух Ямбуя» уран-чечен фильм, «Оглянись назад, увидишь будущее» документалдыг фильм.

13.00. шакта — «Найырал» кинотеатрынга 50-70 чылдарда Тыванын дугайында документалдыг фильмниң көргүзүү.

16.00. шакта — «Отчугаш» кинотеатрынга «Ак-көк хемниң кижилери» уран-чечен фильм, «Тывалар» документалдыг фильм.

16.00. шакта — Филармонияга «Саяннар» күрүне ансамблиниң база улустуң аас-чогаалынга үндезилеп тургускан «Тыва» бөлүүнүң байырлыг концерти.

Февраль 17-18-те

21.00.- 04.00. шактарда— «Строитель» Культура бажыңынга 4-кү микрорайоннуң чурттакчыларынга «Курай-курай» мөргүл езулалы.

21.00.- 04.00.шактарда — Тыванын В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга ШАГАА байырлалынга тураскааткан езулалдар, мөргүл номчулгазы.

Февраль 18-те

06.00. шакта — Национал паркта хем эрииннге САҢ САЛЫРЫНЫҢ национал езулалы. Изиг шай, национал аъш-чем.

06.30. шакта — Кожамыктар, оюннар, ырылар мөөрейи.

10.00. шакта — «Херел» спортзалынга Сибирь федералдыг округтуң бирги чери дээш 1987-89 чылдарда төрүттүнген оолдар аразынга хостуг хүреш маргылдаазы.

10.00.-18.00. шактарда — Арат шөлүнге «ИЗИГ ШАЙЛЫГ ӨГ» - өг иштинге болгаш өг даштынга изиг национал аъш-чем, янзы-бүрү оюннар болгаш мөөрейлер. Теве мунары.

10.00. шакта — «Енисей» Культура бажыңынга «Чаа чыл-биле!» деп уругларның чураан чуруктарының мөөрейи.

12.00.-14.00. шактарда — Арат шөлүнге «ШАГААВЫСТЫ уткуулуңар!» - байырлыг оюн-көргүзүг, чаңчылчаан оюннар, тураскаал белектерлиг мөөрейлер.

12.00. шакта — Арат шөлүнге «ШАГАА -2007» тураскааткан массалыг спортчу хемчеглер (тевек, аргамчы-биле шалбалаары, хол басчыры, канат тыртары)

12.00. шакта — Совет Тыванын 5 чыл стадионунга конькиге массалыг чуңгулаашкын.

12.00. шакта — «Отчугаш» кинотеатрынга «По следам Властелина» уран-чечен фильм, «Тывалар» документалдыг фильм.

16.00. шакта — «Отчугаш» кинотеатрга «Злой дух Ямбуя» уран-чечен фильм, «Хамнар» документалдыг фильм.

14.00. шакта — Улусчу чогаадылга бажыңынга Тыва национал оркестрниң «ШАГААВЫСТА ЧОЛУКШУУЛУ» чаңчылчаан программазы. Кожамыктар, йөрээлдер мөөрейи, оюн-тоглаа, концерт.

12.00. шакта — «Башня» микрорайонга байырлалдың «ШАГАА-БИЛЕ!» деп оюн-тоглаа программазы.

14.00. шакта — «Правобережный» микрорайонга байырлалдың «ШАГАА-БИЛЕ!» деп оюн-тоглаа программазы.

Масленица байырлалынга тураскааткан хемчеглер.

Февраль 11-17-де

14.00. шакта — Төп библиотека системаларынга «Масленица дугайында чүнү билир бис?» деп беседалар.

Февраль 17-де

12.00. шакта — Арат шөлүнге «Широкая Масленица» оюн-тоглаа.

16.00. шакта — «Енисей» Культура бажыңының баарынга уругларга байырлыг оюн-көргүзүг, ярмарка, кожаннар мөөрейи.

19.00. шакта — «Енисей» Культура бажыңынга аныяктарга «Масляная полизуха» деп темалыг кежээ, оюн-тоглаа, мөөрейлиг программа.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ачавыс **Петр Күдерекович САТ** бо хүннерде 60 харлап турар. Ооң төрүттүнген чуртту кончуг чараш Хөндергей. Өвүр черниң Дус-Дагга келгенден бээр 40 чыл болуп турар. Ачавыс келгеш-ле, совхозка чолаачылап, гараж эргелекчилеп багай эвес ажылдап чораан. Хөй санныг шаңнал-макталдарның эдилекчизи. Аныяк чылдарында уран үүлге кончуг сонуургалдыг, кайгамчык чараш үннүг ыраажы. Республика көрүлделеринге киржип, тиилекчи боон чораан. Ажы-төлүнүң кижизидилгези дээш үргүлчү сагыш аарып чоруур, өг-бүлезинге үлегерлиг ада. Дөрт оолдарының, хеймер кызының, кенээттериниң, хөй санныг уйнуктарының ынак ачазы, кырган-ачазы.

Юбилейи-биле сеткиливис ханызындан изиг байырывыс чедирип, быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү, аас-кежикти, бистиң аравыска омак-хөглүг хөй чыл чурттаарын күзедивис.

Ачавыска дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Дөрт оолдуң, чаңгыс кыстың адазы боон,
Торулбайн кырган-ача болу бердиң
Торгалыгда чаңгыс Саттың салгалдары
Доозазы улам өзүп көвүдеп чор.

Көгү-шыгы хөлбеңейнип чалгып чыдар
Хөндергейниң оглу болгаш ындыг боор сен.
Ыдык-бедик Дус-ла Дааның баарын орта
Ындынналдыр ырлап-ла чор, ынак ачай.

Өөнүң ишти, оолдары, уруу, кенээттери, уйнуктары.

Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң хереглекчилер ниитилелиниң хуучуларынга ДЫҢНАДЫГ!

Россия Федерациязының Төп эвилелиниң хереглекчилер ниитилелдериниң төлээлериниң 129-ку ниити Хуралының доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң хуучуларын эде бүрүткээр талазы-биле компания эгелээн. Шупту хуучулардан дилээривис болза, чурттап турар чериниң талазы-биле кожууннарда болгаш көдээ суурларда хереглекчилер ниитилелдеринге бүрүткелди эртер. Хереглекчилер ниитилелдериниң кежигүннеринге оларны калбаа-биле хаара тудар, чурттакчы чонну каттыштырар талазы-биле идепкейлиг ажылды кооператив участоктарынга чорудар. Хуучуларны эде бүрүткээриниң хуусаазы 2007 чылдың апрель 1-де доостур.

ТР-ниң Хереглекчилер эвилели.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Аппарады болгаш депутаттары Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги чыыжының депутады чораан

Баир Тулушевич САНЧИНИҢ

мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар чери болгаш чөвүлели хереглекчилер кооперациязының хоочуну

Баир Тулушевич САНЧИНИҢ

үр эвес аарааш мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Төлээлекчилер палатазы Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийи чыыжының депутады чораан

Баир Тулушевич САНЧИНИҢ

үр эвес аарааш, 70 харлыында мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Хүндүлүг дуңмавыс, Тыванын хоочун журнализи

Дартан-оол Ерикович ЕНДАННЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр кенивис Силерге, ажы-төлүңерге ханы кажыыдалывысты илергейлеп, силерниң ажыг-шүжүүңерни үлежип тур бис.

Дүгержааларның өг-бүлезинден.

Байырлалдар капсырлажып турар

Бо чылдың февраль 17 болгаш 18-тиң хүннеринде Шагаа биле православ шажынның Масленица байырлалы каттыжып турар.

Масленица байырлалының организакчылары бо чылын Кызылга чоннуң хөглээшкинин найысылалдың аңгы-аңгы районнарынга эрттирерин планнап турар. Ынчалза-даа байырлалдың кол кезээ Арат шөлүнге болуп эртер. Ай календары-биле Чаа чылдың Шагаазының уткуушкуну февраль 17-де хөгжүм-шии театрынга мөргүл номчулгазы-биле эгелээр. Февраль 18-те Арат шөлүнге национал кухняның өө бүдүн хүн иштинде аалчыларга бараан болур.

ТР-ниң Хоойлужудулга палатазы пландан дашкаар дыштанып хүнну бадылаваны-биле Чаа чылдың Шагаазын бо чылын чаңгыс хүн байырлаар.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Екатерина Комбуевна Матвеевага ооң ачазы

Комбу Мелдерович БЕЛЕК-ООЛДУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Чазааның Аппарады Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Екатерина Комбуевна Матвеевага ооң ачазы, күш-ажылдың хоочуну

Комбу Мелдерович БЕЛЕК-ООЛДУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Екатерина Комбуевна Матвеевага ооң ачазы

Комбу Мелдерович БЕЛЕК-ООЛДУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09, 1-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9050. Чагыг 19.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Хереченлелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.